

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА
НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ЗВІЛЬНЕННЯ**

Виконала: студентка ІІ курсу,
групи 8.0532-3-1
спеціальності: 053 Психологія
освітньої програми: 053 Психологія
Падалко Ірина Юріївна
Керівник: к.пед.н., Романенкова Л.О.
Науковий консультант: к.психол.н.,
доцент кафедри психології Мосол Н.О.
Рецензент: д.психол.н., професор кафедри
Психології Клопота Е.А.

Запоріжжя
2023 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« _____ » _____ 2023 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

_____ Падалко Ірині Юрїївні _____

Тема роботи Соціально-психологічна підготовка неповнолітніх засуджених до звільнення

керівник роботи Романенкова Л.О., к.пед.н.

науковий консультант: к.психол.н., доцент кафедри психології Мосол Н.О

затверджені наказом ЗНУ від «26» 09 2023 року № 1504-с

2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: визначити умови та чинники соціально - психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх засуджених та розробка технології такої підготовки.
5. Перелік графічного матеріалу: 20 таблиць, 3 малюнка
6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання прийняв
Вступ	Романенкова Л.О., к.пед.н., Мосол Н.О, доцент		
Розділ 1	Романенкова Л.О., к.пед.н., Мосол Н.О, доцент		
Розділ 2	Романенкова Л.О., к.пед.н., Мосол Н.О, доцент		
Висновки	Романенкова Л.О., к.пед.н., Мосол Н.О, доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень –лютий 2023 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2023 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2023 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	липень 2023 р.	Виконано
5	Робота над третім розділом	червень -серпень 2023 р.	Виконано
6	Написання висновків	вересень 2023 р.	Виконано
7	Передзахист	жовтень 2023 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	листопад 2023 р.	Виконано

Студент _____ І.Ю.Падалко

Керівник роботи _____ Л.О.Романенкова

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 109 сторінок, 20 таблиць, 3 рисунка, 72 джерела, 3 додатки.

Об'єкт дослідження – процес ресоціалізації неповнолітніх засуджених у виховних закладах.

Предмет дослідження – соціально-психологічна підготовка до звільнення неповнолітніх засуджених.

Мета роботи – полягає у визначенні умов та чинників соціально-психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх засуджених та розробці технології такої підготовки.

Гіпотеза дослідження: передбачаємо, що підвищиться рівень соціальної компетентності, правової обізнаності, соціальної обізнаності, життєвих настанов вихованців після впровадження технології соціально-психологічної підготовки до звільнення.

Методи дослідження: теоретичні методи; емпіричні методи - математико-статистичні.

Наукова новизна полягає у розробці та впровадженні технології соціально-психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх засуджених виправного закладу.

Галузь використання: виправні заклади для неповнолітніх засуджених.

НЕПОВНОЛІТНІ, РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ, МОТИВАЦІЯ, ВЗАЄМИНИ, ПОТЕНЦІАЛ, ОБІЗНАНІСТЬ, ПІДГОТОВКА, ДОВІРА, ПРОГРАМА

SUMMARY

Padalko I.Y. Socio-psychological preparation of juvenile convicts for release

The work consists of an introduction, two chapters, conclusions, a list of used sources, numbering 72 names, and appendices. The total volume of the master's thesis is 113 pages, of which 98 pages are the main text.

The object of the study is the process of resocialization of juvenile convicts in educational institutions.

The subject of the study is social and psychological preparation for the release of juvenile convicts.

The purpose of the work is to determine the conditions and factors of social and psychological preparation for the release of juvenile convicts and to develop the technology of such preparation.

According to the set goal, the following tasks are defined:

1. To carry out a theoretical analysis of domestic and foreign research on the problem of social and psychological preparation for release as a component of the process of resocialization of juvenile convicts in correctional institutions.
2. To determine the conditions and factors of social and psychological preparation for the release of juvenile convicts.
3. To reveal the content, methodological principles of the study and to determine the specifics of the development of the components of social competence as a leading factor in social and psychological preparation for release.
4. To develop and implement the technology of socio-psychological training for the release of juvenile convicts, aimed at creating conditions and activating the factors of such training, and to prove its effectiveness in increasing the level of social competence of pupils.

Research hypothesis: we predict that the level of social competence, legal awareness, social awareness, life guidance of pupils will increase after the introduction of the technology of socio-psychological preparation for release.

Research methods: theoretical methods; empirical mathematical and statistical methods.

The scientific novelty consists in the development and implementation of the technology of socio-psychological preparation for the release of juvenile convicts from a correctional institution.

Field of use: correctional facilities for juvenile convicts.

Chapter 1 "Theoretical principles of the study of the problem of social and psychological preparation for the release of juvenile convicts", where it is theoretically substantiated that the leading factor of social and psychological preparation for the release of juveniles is the social competence of juvenile convicts, the proper level of which is the basis for building productive relationships with other people, solving life problems; increases the ability to resist the influence of antisocial groups; promotes effective resocialization of young people after release.

Chapter 2 "Experimental study of the technology of socio-psychological preparation for the release of juvenile convicts", where the introduction of socio-psychological technology helped to increase the level of development of such components of the social competence of juveniles as: socio-legal awareness, social skills, life guidelines, achievement motivation, attitude to one's "I", the ability for psychological closeness with others.

Key words: minors, resocialization, motivation, relationships, potential, awareness, training, trust, program

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ДО ЗВІЛЬНЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ.....	11
1.1. Теоретичний аналіз проблеми соціально-психологічної підготовки до звільнення як складової загального процесу реабілітації неповнолітніх засуджених у місцях позбавлення волі.....	11
1.2. Умови та фактори соціально-психологічної підготовки неповнолітніх засуджених до звільнення	18
1.3. Соціальна компетентність як ключовий елемент підготовки неповнолітніх ув'язнених до звільнення	22
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ДО ЗВІЛЬНЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ.....	32
2.1. Дослідження соціальної компетентності неповнолітніх правопорушників як основного фактора підготовки до звільнення	32
2.2. Особливості застосування методик індивідуальної та групової психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх засуджених.....	55
2.3. Підвищення рівня соціальної компетентності неповнолітніх ув'язнених як наслідок впровадження технології соціально- психологічної підготовки перед звільненням	77
ВИСНОВКИ.....	97
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	101
ДОДАТКИ.....	110

ВСТУП

Проблема ресоціалізації неповнолітніх правопорушників у сфері виконання покарань на сьогодні має особливе значення у зв'язку із збільшенням злочинності неповнолітніх та недостатньо результативним розв'язанням питання їхньої соціально-психологічної підготовки до звільнення, повернення до повноцінного життя в соціумі. Ресоціалізація неповнолітніх ув'язнених у виправних закладах проходить в умовах ізоляції від суспільства, правопорушники потрапляють у середовище зі специфічною субкультурою, що негативно впливає на цей процес, та в майбутньому може призвести до рецидивного злочину. Виняткову увагу у рамках проблеми ресоціалізації неповнолітніх, що визначено як процес їх повернення в суспільство, треба приділяти соціально-психологічній підготовці, яка направлена на відновлення позитивних зв'язків та відносин, розвитку у правопорушника соціально корисних умінь і навичок, необхідних для повноцінного життя після звільнення.

Проблема ресоціалізації неповнолітніх ув'язнених на всіх стадіях відбування покарання розглядається в межах різних наук – психології, педагогіки, соціології, соціальної педагогіки, права. У сучасних дослідженнях цю проблему висвітлено в контексті соціально-психологічного забезпечення виправлення неповнолітніх правопорушників (О. Беца, С. Горенко, В. Кривуша, В. Лютий, Г. Радов, В. Синьов та ін.), особливостей соціалізації та перевиховання неповнолітніх засуджених в умовах виховних колоній (І. Башкатов, П. Вівчар, В. Коваль, В. Кудрявцев, М. Фіцула та ін.); надання допомоги засудженим у пенітенціарних закладах (С. Кушнар'ов, В. Сулицький, О. Царькова, Р. Чірк'іна та ін.), соціально-психологічних основ адаптації та формування особистості неповнолітніх засуджених (О. Глотчкін, Я. Гошовський, А. Гусак, В. Гуськов, М. Дебольський, Н. Максимова, Н. Малиш, В. Пірошков, В. Сулицький, М. Фомін, С. Хачатурян та ін.).

Сучасні зарубіжні вчені (К. Роттхаус, В. Раш, І. Нейбергер та ін.) концентрують свою увагу на розробці концепції надання психологічної та соціальної допомоги неповнолітнім засудженим у виправних закладах, яка враховує психологічні механізми соціального навчання ув'язнених, включених у так звані “групи проживання”, і передбачає використання переважно технології когнітивно-поведінкової терапії.

Попри не аби яку увагу науковців до проблематики підготовки засуджених до звільнення, і на сьогодні бракує ґрунтовного аналізу соціально-психологічної підготовки неповнолітніх засуджених до звільнення як системи в цілому. Соціальна значущість і недостатня розробленість цієї проблеми і вплинули на вибір теми дослідження.

Мета дослідження полягає у визначенні чинників та умов соціально-психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх засуджених та розробці технології такої підготовки.

Згідно з поставленою метою визначено такі завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз вітчизняних і зарубіжних досліджень проблеми соціально-психологічної підготовки до звільнення як складової процесу ресоціалізації неповнолітніх засуджених у закладах позбавлення волі.

2. Визначити умови і чинники соціально-психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх засуджених.

3. Розкрити зміст, методичні засади дослідження та визначити особливості розвитку складових соціальної компетентності як провідного чинника соціально-психологічної підготовки до звільнення.

4. Розробити і впровадити технологію соціально-психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх засуджених, спрямовану на створення умов і активізацію чинників такої підготовки, та довести її ефективність у підвищенні рівня соціальної компетентності вихованців.

Об'єкт дослідження – процес ресоціалізації неповнолітніх засуджених у виховних закладах.

Предметом дослідження є соціально-психологічна підготовка до звільнення неповнолітніх засуджених.

Методи дослідження. Для розв'язання завдань використано: *емпіричні методи* - вивчення особових справ, спостереження, анкетування, тестування; *теоретичні методи* – аналіз та узагальнення отриманої інформації з проблеми дослідження – для з'ясування стану розробленості предмету дослідження; систематизація та інтерпретація зібраних даних, моделювання – з метою визначення умов та чинників соціально-психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх засуджених, а також розробки технології підготовчого процесу; *математико-статистичні* – описова математична статистика.

У дослідженні брали участь 125 неповнолітніх засуджених чоловічої статі Державної установи “Оріхівська виправна колонія (№88)” від 15 до 18 років.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, що нараховує 72 найменування, і додатків. Загальний обсяг магістерської складає 113 сторінок, з них 98 сторінок – основний текст.

РОЗДІЛ 1.

**ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ДО ЗВІЛЬНЕННЯ
НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ**

1.1. Теоретичний аналіз проблеми соціально-психологічної підготовки до звільнення як складової загального процесу реабілітації неповнолітніх засуджених у місцях позбавлення волі

Після звільнення з виховної колонії неповнолітні засуджені потрапляють у нові умови проживання. Нормальне повсякденне життя в колонії стає неможливим, а нове вільне життя сповнене певних труднощів, які вони переважно неготові подолати. Зіткнення з такою свободою для учнів часто є неочікуваним і викликає неадекватну реакцію на вимоги моральних і правових норм. Вихованець починає неправильно оцінювати свої вчинки та вчинки інших людей, у результаті чого діє помилково. Для того, щоб полегшити перехід засуджених у соціальне життя, необхідно поступово розробляти фізичні, організаційні, соціальні та психологічні заходи, як від самого факту випуску, так і для вирішення конкретних проблем, з якими доводиться стикатися вихованцям. Саме тому актуальним є питання підготовки неповнолітніх ув'язнених до звільнення.

Питання підготовки ув'язнених до звільнення привертало увагу багатьох дослідників, особливо С. Белічевої, О. Глоточкина, Ю. Дмитрієва, М. Єнікєєва, Б. Казака, В. Кривуші та ін. Як наукове явище воно взаємопов'язане з процесом ресоціалізації засуджених у виправних установах. Підготовка до звільнення є метою (Ю. Дмитрієв, Б. Казак), сутністю (М. Фомін, М. Рибак), механізмом (О. Караман) і результатом (В. Сулицький, В. Проскура) процесу ресоціалізації.

Питання ресоціалізації є особливо важливими для неповнолітніх засуджених у в'язниці. У зв'язку з цим необхідно більш детально розглянути значення терміна «ресоціалізація».

У законодавчому контексті ресоціалізація визначається як свідоме повернення засудженого до соціального статусу повноцінного члена суспільства. Повернення до незалежного, соціального та нормативного життя, яке є загальноприйнятим у суспільстві. Зазначені вище категорії мають міждисциплінарний характер і в сучасній науковій літературі по-різному тлумачаться залежно від особливостей конкретної галузі знань і визнаються комплексними категоріями, що охоплюють різні сторони одного процесу, відновлення й розвитку суспільно корисних зв'язків і стосунків як під час перебування в колонії, так і після звільнення.

У рамках дослідження ми надаємо найбільш відповідну інтерпретацію з соціально-психологічної точки зору. Так, поняття ресоціалізація трактується як свідомо зміна поведінки людини в ситуаціях явної соціальної неспроможності (В. Москаленко). Як процес трансформації індивідами соціальних установок, соціальних зв'язків і систем соціальної взаємодії (Ю. Швалб). Засвоєння засудженими соціокультурних цінностей, норм, знань, досвіду, умінь (А. Гусак), комплекс реабілітаційних, реадaptaційних та інших заходів і прийомів, завданням яких є повернення, долучення особистості до усталених повноцінних норм і моделей просоціальної життєдіяльності (Н. Завацька). Щоб підкреслити тривалість процесу ресоціалізації, окремо виділяються такі варіанти, як процес підготовки до звільнення та реінтеграції у суспільство.

Отже, ресоціалізація засуджених – це довготривалий процес, який відбувається в результаті реалізації спеціально розробленого комплексу заходів, спрямованих на формування готовності засуджених до повноцінного активного життя в суспільстві після звільнення. Як зазначив С. Шатілов, ефективність процесу ресоціалізації залежить від складності та своєчасності роботи з підготовки засуджених до звільнення [56].

Загальна підготовка до звільнення засуджених має багатоаспектну структуру, зокрема: правова підготовка, у тому числі правове вирішення важливих питань засуджених: встановлення місця проживання засуджених після звільнення, зокрема захист і поновлення порушених житлових прав, розгляд документів, отримувати пенсію, аліменти, спадщину тощо. (В. Сулицький, В. Шмідт), моральне виховання, спрямоване на активізацію особистісних якостей засуджених, необхідних для життя в сім'ї та трудовому колективі (Ю. Дмитрієв, Б. Казак). Медико-санітарна допомога полягає у збереженні фізичного та психічного здоров'я засуджених шляхом пропаганди здорового способу життя, профілактики наркоманії, алкоголізму та СНІДу (В. Сулицький, Т. Журавель). Виховання – розширення світогляду засуджених через роботу в ДНЗ, факультативи, гуртки (О. Беца, В. Кривуша, В. Синьов, Г. Радов), профільне навчання – знання засуджених, практичні навички, засвоєння навичок у конкретній області спеціалізації. (Ю. Дмитрієв, Б. Казак, В. Шмідт), соціальну адаптацію – розвиток позитивних модулів для вирішення соціально-правових та соціально-психологічних проблем повсякденного життя після звільнення (В. Шепітько).

Щоб визначити сутність поняття «соціальна та психологічна підготовка», звернемося до етимології терміна «підготовка». У великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття «підготовка» розглядається як дія, що означає «підготовку», «Запас знань, умінь і досвіду, набутих у процесі навчання та практичної діяльності». Термін «підготовка» трактується, як створення необхідних умов для виконання запланованої дії. Н. Ничкало трактує це поняття неоднозначно, враховуючи підготовку до здійснення професійної діяльності. Іншими словами, як навчання, спеціально організований процес, який формує підготовку до виконання майбутніх завдань. готовність, що розуміється як наявність компетенцій, знань, умінь і навичок, необхідних для успішного виконання конкретного завдання [42, 144].

Виходячи з вищевикладеного, соціально-психологічна підготовка до звільнення неповнолітніх засуджених включає створення необхідних умов для відновлення (корекції) соціально-психологічних характеристик неповнолітніх, необхідних для нормальної реінтеграції в суспільство. Засвоєння учнями соціально-психологічних знань. Це сприяє формуванню вмінь і навичок конструктивних міжособистісних стосунків. Правильне усвідомлення життєвих труднощів, які можуть виникнути після виходу з колонії, і способів їх подолання, визнання необхідності відмови від норм кримінальної субкультури на користь загальноприйнятих норм; відновлення соціально значущих зв'язків з родиною та друзями.

Розуміння соціально-психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх засуджених як складової процесу реінтеграції потребує аналізу факторів, що негативно впливають на процес реінтеграції учнів у місцях позбавлення волі.

Ізоляція в місцях позбавлення волі пов'язана з порушенням ритму сну та настороженості (десинхронізація), монотонністю існування, жорсткою регламентацією життя, просторовими та руховими обмеженнями, обмеженням доступу до інформації (сенсорне голодування), відокремленням від сім'ї, що характеризується просторовими змінами, неможливістю реалізувати власні потреби, позбавленням особистого простору, існуванням кримінальних субкультур, створенням неформальних асоціальних груп. Створення в місцях позбавлення волі задовільних матеріально-побутових умов (забезпечення їжею, одягом, притулком) призводить до формування у неповнолітніх ув'язнених утриманського ставлення, що знижує їхню здатність до адаптації та призводить до втрати соціальних навичок. На думку В.Пірожкова, така ситуація значно знижує автономність, спонтанність та активність учнів, у них розвивається інфантилізм.

Підсумовуючи вищесказане, хотілося б підкреслити, що у неповнолітніх засуджених певним чином спостерігаються спотворення в розвитку інтелектуальної, емоційно-вольової, особистісної, прагнево-мотиваційної сфер

особистості. У результаті такі особи можуть погано реагувати на зміни в їхніх обставинах і можуть викликати ускладнення в процесі підготовки до звільнення.

Для повного уявлення про перебування засудженого неповнолітнього в місцях позбавлення волі необхідно розглянути деталі соціального середовища виховної колонії, яке характеризується наявністю кримінальних субкультур і неформальних антигромадських груп.

В.Пірожков досліджував феномен кримінальної субкультури неповнолітніх ув'язнених і пояснив, що кримінальна субкультура - це сукупність духовних і матеріальних цінностей, які регулюють і організують життя і злочинну діяльність злочинної групи; ми дійшли висновку, що це сприяє подальшому існуванню, солідарність, злочинність, мобільність і спадок поколінь злочинців. До основних ознак тюремної субкультури вчені відносять: по-перше, прихована, таємнича натура; по-друге, існування малих неформальних груп негативної спрямованості; по-третє, протидія формально встановленим правилам, вимогам і законам; по-четверте, є певні атрибути, символи та умовності, які є обов'язковими для всіх учасників.

На думку І. Башкатова, неформальні групи неповнолітніх у виховних колоніях відрізняються від груп соціальної спрямованості злочинним змістом норм і цінностей, тому відбувається їх самореалізація і саморозвиток [12, 244]. За способом регулювання норми кримінальних субкультур поділяються на заборонні та примусові. Найпоширенішими заборонами для членів групи є розкривати свої таємниці, обманювати «самих себе», надавати допомогу правоохоронним органам, забезпечувати тюремний контроль, співникам, особливо забороняється викривати дорослих і керівників. Приховування речей або речей від загального користування, прохання до керівництва передати їх іншій команді без згоди групи тощо. Найпоширеніші деонтичні норми включають правила вивчати і знати сленг, «чесно» грати в карти, робити татування відповідно до статусу, визначеного групою, зобов'язання ніколи не

оскаржувати свій статус. Існують обов'язки визнавати авторитет груп, «влади», виконувати обіцянки, захищати групи інтересів від «чужих» тощо.

Тому повна ідентифікація з іншими членами злочинної групи, фанатична відданість цінностям групи означає припинення розвитку власної індивідуальності, втрату зовнішньої межі «Я», призводить до неприйняття злочинних груп, себе. Суворе дотримання злочинних традицій, знецінення дійсності на ірраціональних засадах призводить до витіснення і навіть заперечення реальності.

Підсумовуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що кримінальна субкультура неповнолітніх ув'язнених – це спосіб життя колоніальних в'язнів, який формує антигромадську орієнтацію, схильність до кримінального способу життя та паразитичного існування. Його характерними рисами є чітке розшарування, повна ідентифікація з членами групи, жорстокість і цинізм по відношенню до слабких, відсутність співчуття навіть до «своїх», кругова порука, у відносинах з режимом і «чужими», це нечесність і лицемірство.

Значною перешкодою для реінтеграції ув'язнених у суспільство є той факт, що деякі тюремні працівники використовують «норми» кримінальної культури, щоб полегшити свою роботу. Легше домовитись з “верхівкою” про тюремне управління, ніж побудувати власну систему виховного впливу. Однак така ситуація призводить до руйнування суті процесу ресоціалізації у виховних колоніях.

Ресоціалізація неповнолітніх засуджених у виховних колоніях полягає в розробці індивідуальних програм соціально-психологічної роботи з ув'язненими, участі учнів у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл, набутті спеціалізацій у спеціалізованих школах, набутті практичних навичок управління, організації, виховання правової, моральної естетики, фізичної та санітарно-гігієнічної діяльності, організація гуртків, проведення спортивно-гурткової роботи.

Незважаючи на численні зазначені заходи, ефективність ресоціалізації залишається на низькому рівні. Основними причинами, на думку науковців, є недостатня мотивація персоналу колонії (матеріальні можливості, перспективи професійного зростання) та низький рівень професіоналізму в галузі психолого-педагогічних досліджень неповнолітніх ув'язнених [10, 7]. Робота з неповнолітніми ув'язненими вимагає не юридичної, а спеціальної психолого-педагогічної підготовки.

Теоретичний аналіз умов перебування неповнолітніх засуджених у виховних колоніях дав змогу виявити фактори, які негативно впливають на ресоціалізацію позбавлених волі:

- особливості в'язниці: закритість системи, жорстока регламентація життєдіяльності; різноманітні позбавлення меж само актуалізації;
- наявність кримінальної субкультури, яка спричиняє деформацію соціальних взаємодій і порушення організації особистості вихованця;
- деформації особистісного розвитку засуджених: низька інтелектуальна активність, моральна стриманість, відсутність спонтанності, відсутність емоційної та спонтанної саморегуляції, зниження комунікативної активності, контакту з ширшим суспільством, труднощі у встановленні, переважанні матеріальних потреб над моральними, наявність псевдопотреб, спотворень у розвитку самосвідомості, несформованість функцій прогнозу, та функцій цілепокладання;
- низький рівень психолого-педагогічної підготовки персоналу виховних колоній у роботі з неповнолітніми засудженими;
- незавершеність психолого-виховного процесу в навчальних закладах: відсутність мотивації у персоналу колонії, дефіцит кадрів, неповне організаційне забезпечення, низький рівень взаємодії підрозділів колонії, двостороннє протистояння учасників пенітенціарного процесу.

Соціально-психологічна підготовка до звільнення неповнолітніх засуджених передбачає врахування таких факторів, а також визначення умов і факторів цієї підготовки.

1.2. Умови та фактори соціально-психологічної підготовки неповнолітніх засуджених до звільнення

Як показує аналіз досліджень, характер процесу винесення покарання у місцевих в'язницях є насамперед покаранням і стримуванням, а не ресоціалізацією, а тому, на нашу думку, потребує суттєвих змін. У зв'язку з цим вбачаємо за необхідне розглянути умови соціально-психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх засуджених. З цією метою доцільно звернутись до досвіду виховних колоній в інших країнах, де тюремні режими були адаптовані для підтримки просоціальної відкритості та довіри до в'язнів та їхньої самоорганізації. Моделі тюремної реабілітації та психотерапії в країнах Європи та США визнані вискоєфективними практиками реабілітації неповнолітніх ув'язнених.

Реалізація моделі реінтеграції передбачає примусову та навмисну участь ув'язненого у трьох конкретних процесах (три «R»): «особистісна реформа», «соціальна реінтеграція» та «поступова реінтеграція». [67].

Переформування особистості здійснюється за допомогою методів індивідуального та групового психокорекційного впливу, заснованих на даних психодіагностики. З просоціальними поведінковими навичками, розвиненими під час участі в програмах психологічної реабілітації, ув'язнені набувають нового сенсу перебування в умовах особливого гуманного середовища та механізмів колективного самоуправління у в'язницях напіввідкритого типу.

Світова практика реінтеграції неповнолітніх свідчить про те, що соціально-психологічна підготовка до звільнення ув'язнених вимагає захисту (безпеки) вихованців, збереження їхнього здоров'я, гуманного ставлення до них самих, а також створення нормальних умов ув'язнених, перебування в колонії. Отримувати об'єктивну та багатовекторну інформацію про суспільні події. Це сприятливе середовище заохочує засуджених сприймати подальші позитивні зміни.

Важливим елементом процесу підготовки до звільнення є нівелювання впливу на неповнолітніх засуджених елементів кримінальної субкультури. У цьому плані вирівнювання всіх проявів кримінальної субкультури, починаючи від термінології і закінчуючи нашаруванням, є основною умовою соціально-психологічної підготовки до звільнення. При цьому зусилля фахівців мають бути спрямовані на об'єднання студентів навколо цікавої та корисної діяльності з просоціальною спрямованістю. За допомогою таких заходів «перемикаються» увага й енергія учня на інші цінності, «перекриваються» шляхи негативного впливу, створюються сприятливі можливості для поліпшення загального мікроклімату учня [12, 358].

На думку І. Башкатова та Р. Чиркіної, важливою умовою підготовки до звільнення є встановлення з неповнолітніми засудженими довірливих і чесних стосунків. Довіра є запорукою нормального соціального спілкування та забезпечує діалог, взаєморозуміння та співпрацю. Це включає турботу про інших і повагу до них як психологічне ставлення. Ідея задоволення потреби в результаті взаємодії з ним. Емоції, що виникають внаслідок очікування задоволення та позитивної емоційної оцінки партнера. Безумовна готовність виконувати певні дії, які виявляють прихильність до нього і сприяють успіху діяльності.

Створення простору довіри під час підготовки до звільнення неможливе без щирості суб'єктів діалогу. Чесність – це щира та нелицемірна комунікативна поведінка суб'єкта, що характеризується певним рівнем відвертості, емоційності та налаштовує співрозмовника на позитивний лад [11, 101].

Водночас підготувати неповнолітніх ув'язнених до життя в суспільстві після звільнення лише шляхом створення комфортних і сприятливих умов неможливо. Бо для цього потрібне власне бажання вихованого, свідоме бажання, особистісних змін. На думку Ю. Швалба, засуджена особа абсолютно підлягає ресоціалізації, а ресоціалізація може відбуватися лише як вмотивована та добровільна дія з боку самої особи. Людина не може бути ресоціалізована

«ззовні», а може лише надати соціальну чи психологічну допомогу в прийнятті життєво важливих рішень [57, 79].

Спеціально розроблені виправні програми та програми підвищення кваліфікації можуть забезпечити активну та добровільну участь неповнолітніх ув'язнених у процесі підготовки до звільнення. Якщо проаналізувати окремі програми, які були реалізовані при підготовці релізу, то можна побачити, що вони спрямовані на вирішення таких завдань, як корекція ціннісних пріоритетів, розвиток і зміна самооцінки шляхом розкриття особистих можливостей. Формування навичок подолання труднощів, корекція агресивної поведінки, формування орієнтирів та особистісних ресурсів на життя без образ, незважаючи на негативне ставлення до себе та складні життєві ситуації. Профілактика та корекція адекватної поведінки. Завдяки добровільній участі в корекційно-розвивальних програмах особи, що перевиховуються виправляють викривлення особистості, формують навички відповідальної поведінки та формують бажання слухняно реалізовувати свої потреби та інтереси в житті.

Водночас важливою є активація позитивних якостей засудженого неповнолітнього шляхом звернення до кращих якостей людини, нагадування йому про минулі сильні сторони та посилення позитивного ставлення та емоцій [19, 192].

За словами Ю. Примака, сім'я функціонує як соціокультурний феномен, соціальний інститут, психоінформаційна та психоемоційна мала соціальна група, яка є суб'єктом серії сценаріїв, і встановлення родинних зв'язків, відіграє важливу роль в процесі підготовки. Члени сім'ї часто є єдиною ланкою для вихованця, щоб підтримати його під час ув'язнення, допомогти йому знайти роботу та запобігти повторним злочинам. Тому для успішної реінтеграції неповнолітніх у суспільство важливо відновити родинні зв'язки та підготувати їх до повернення в мікросоціум. На думку О. Кочемировської, у цьому контексті формування у неповнолітнього відповідного уявлення про повернення в сім'ю потребує цілеспрямованої роботи. Підвищити рівень усвідомлення засудженого того, що родина має певні очікування щодо нього та

його майбутнього сімейного життя. Підвищити рівень готовності вихованців до взаємодії з іншими членами родини [60, 46];

Коли неповнолітні ув'язнені готуються до соціального життя після звільнення з в'язниці, взаємодія з їхніми сім'ями не може обмежуватися єдиним засобом спілкування з суспільством. Як зазначав С.В.Кушнар'ов, шляхом ізоляції вихованців від суспільства не можна переривати інформаційні та культурні зв'язки, традиції та звичаї макросередовища, інакше неповнолітні ув'язнені обмежені в своїх можливостях при виборі [8, 50]. У своїх дослідженнях І. Шамриленко та А. Гусака наголошують на тому, що протягом усього періоду відбування покарання, а особливо в період підготовки до звільнення, необхідно поживляти та розширювати поле соціокультурної взаємодії ув'язнених із суспільством.

Отже, з метою повноцінної інтеграції засуджених, які відбули покарання, у соціокультурний простір, підготовка до звільнення передбачає збереження певного позитивного досвіду соціально-культурної діяльності, її урізноманітнення та збагачення.

Дослідження соціально-психологічної підготовки неповнолітніх засуджених до звільнення в рамках процесу ресоціалізації виявило умови, що сприяють цій підготовці. Нівелювання впливу елементів кримінальної субкультури, створює у спілкуванні з засудженими атмосферу довіри, чесності, турботи та поваги. Визначено фактори, які позитивно впливають на цей процес. Тобто визнати ув'язненого активним суб'єктом підготовчого процесу, розкрити його індивідуальний потенціал, залучити його до корекційно-розвивальних програм, налагодити психологічний та емоційний зв'язок з неповнолітнім. Дати відчуття, що ми вас підтримуємо. Стати частиною родини та розширити вплив соціокультурного простору на вихованців.

Тому після виходу з місць позбавлення волі неповнолітні засуджені потрапляють у складну ситуацію особистісного, професійного та соціального самовизначення, що потребує відновлення позитивних стосунків, ефективності спілкування з іншими людьми, створення соціальних взаємодій та наявності

суспільно корисних навичок. Тому, поряд з окресленими чинниками соціально-психологічної готовності до звільнення, особливу увагу слід приділити розвитку соціально-психологічних компетенцій неповнолітніх засуджених і, на нашу думку, розвитку соціально-психологічної готовності до звільнення. Звільнення неповнолітніх засуджених, їх оздоровлення, сприяє поверненню їх до повноцінного життя після звільнення.

1.3 Соціальна компетентність як ключовий елемент підготовки неповнолітніх ув'язнених до звільнення

Соціально-психологічна підготовка базується на позитивних зв'язках, відновленні міжособистісних стосунків, набутті знань про закономірності соціального життя, розвитку суспільно корисних умінь і навичок ув'язнених, що робить їх гнучкими до змін соціальних умов, здатними справлятися та ефективно взаємодіяти з суспільством. Соціальне середовище, яке конструктивно вирішує найскладніші життєві проблеми після звільнення, охоплюється поняттям соціальної компетентності.

Словник визначає соціальну компетентність як здатність людини ефективно взаємодіяти з оточуючими в міжособистісній системі. Він формується в процесі оволодіння індивідами системами спілкування та залучення до спільної діяльності.

Соціальна компетентність трактується з використанням різних підходів. Тому в контексті когнітивного підходу соціальна компетентність визначається як сукупність знань про природу, структуру та характеристики взаємодій, способи орієнтування в різних ситуаціях, уміння швидко й доречно використовувати наявні знання суспільства та досвіду соціальної взаємодії (Л. Орбан-Лембрик, Л. Петровська, В. Циба та ін.).

Поведінковий підхід досліджує це визначення через набір умінь і навичок, які дають змогу людині будувати конструктивні стосунки з іншими та ефективно орієнтуватися в соціальних ситуаціях (А. Деркач, Є. Кузьмін, О.

Пейчева, М. Пономарьов, Б. Семенов та ін.), також через отримані знання сценарію розвитку ситуації соціальної взаємодії, відповідної тактики взаємодії навчитися будувати взаємозацікавлені, безконфліктні стосунки (І. Єрмаков, В. Куніцина, В. Колосова, Л. Лепіхова та ін.).

Значну кількість результатів дослідження можна об'єднати в рамках діяльнісного підходу. Це пов'язано з тим, що автор трактує соціальну компетентність як характеристику (якість, схильність, компонент, здатність, інтегральне утворення) суб'єкта певного виду діяльності. Зміст її спрямованості залежить від цілей і структури професійної діяльності, її конкретних вимог (М. Іл'язова, О. Мінкіна, Г. Рибакіна та ін.).

Багато вчених (Н. Калініна, Ю. Корольова, А. Квітчастий, Н. Рототаєва, В. Циба та ін.) під соціальними здібностями розуміють відтворення і створення вартості, сенс життя, суб'єктивні якості. Це поєднує в собі ціннісний підхід до дослідження соціальної спроможності життя.

Зважаючи на викладені погляди, слід зазначити, що соціальна компетентність забезпечує неповнолітнім засудженим здатність до самовизначення умов життя та особистого вибору після звільнення. На думку Л. Лепіхової, коли на будь-якому етапі життєвої кризи постає питання вибору, людина стає на роздоріжжя, змінює обставини свого життя і йде на якісно новий шлях самореалізації. Така ситуація, необхідність вибрати один із кількох варіантів і знайти вихід з неї є складною і виснажливою для особистості, поглинає всі її думки і почуття; іноді драматичною і трагічною, переживається як навіть, здавалося б, безнадійна [13, 85].]. Якщо на момент випуску рівень соціального розвитку засудженого низький, йому буде важко правильно оцінювати події навколо себе та вчинки оточуючих, він не зможе сформувати соціально прийнятні та конструктивні стосунки, що може призвести до ризику рецидиву протиправного вчинку.

Набуття спеціальних знань про соціальне право, права та обов'язки людини та народів, психологію поведінки людини з конструктивним аналізом власного життєвого досвіду, спостереження та формування допитливості до

особливостей оточуючого її середовища, сприяє розвитку соціальної компетентності [13, 66].

Важлива роль знань і на етапі самовизначення життя неповнолітнього, тобто під час здійснення базового життєвого вибору, на етапі самопізнання особистості. Соціальна компетентність неповнолітніх ув'язнених неможлива без соціального та правового визнання. Без знання власних прав і обов'язків, способів їх застосування, ролі права та його законності в суспільстві неможливо сформулювати ставлення до права та бажання його виконувати. Крім того, вони отримують спеціалізовані знання про те, як вирішувати соціально-побутові проблеми після звільнення, як продуктивно взаємодіяти в діяльності та власні особистісні особливості, які сприяють ефективності взаємодії та діяльності. Стає можливим формування компетентної поведінки у вихованця після звільнення.

Соціально-правове визнання передбачає активну громадянську позицію у в'язнених. Важливими громадянськими якостями Г. Філонов вважає свідому законність, патріотизм, орієнтацію на загальноприйняті норми та моральні цінності, у тому числі у сфері праці, сім'ї та побуту, міжнаціональних відносин, міжособистісних стосунків [41, 111]. Поділяючи авторську позицію, в тому числі свідомість громадянського обов'язку в структурі соціальних можливостей молоді (особистісно зріла і компетентна людина проявляє інтерес до суспільно-політичного життя країни і стає патріотом Батьківщини), слід відповідально виконувати свої обов'язки) ув'язнених, показниками яких є культурні традиції, національний характер, інтерес до суспільно-політичного життя, патріотизм, знання відповідальності. Формування цих показників дозволяє неповнолітнім почуватися повноцінними та активними членами суспільства.

Проте самі по собі знання не можуть забезпечити високі результати в будь-якій діяльності. Для виконання діяльності потрібні навички. Тому компетентність можна визначити як наявність певних знань і вміння працювати з ними. Крім того, необхідні знання про можливі результати конкретних методів взаємодії, рівень навичок і досвід використання знань на практиці.

Сукупність знань і умінь і навичок забезпечує адекватне відображення свідомістю особистості навколишнього світу, закономірностей природи і суспільства, людських взаємин, становища людини в суспільстві та її вчинків.

На думку Д. Ельконіна, основними потребами підліткового та юнацького віку є потреба у спілкуванні з однолітками та потреба в самоствердженні. Дослідники характеризують спілкування з однолітками як основну діяльність як для підлітків, так і для юнаків. Але високі потреби неповнолітніх ув'язнених у спілкуванні є наслідком їх елементарного невміння спілкуватися, слухати інших, підтримувати розмову, виражати емоції, реагувати на критику, критично оцінювати те, що говорять і роблять інші. Тому ми справедливо вважаємо, що розвиток соціальної компетентності, здатності встановлювати здорові, конструктивні та емоційно прийнятні міжособистісні стосунки в усіх сферах життя є нагальною потребою неповнолітніх ув'язнених під час підготовки до звільнення.

Найбільше бажання неповнолітнього – це здобути повагу та схвалення однолітків і здобути авторитет у групі. Він прагне приєднатися до групи, яка відіграватиме важливу роль у визначенні його самовизначення та статусу. Навички та вміння спілкування сприяють активній участі неповнолітніх у референтній групі, задоволенню потреб віку, розвитку особистості у змістовній діяльності. Велику роль у цьому відіграє розвиток методів спілкування. Засоби спілкування — вербальні та невербальні комунікативні вміння та навички, що забезпечують взаємодію з партнером або групою людей. Визначати процес і рівень розуміння інших. Отримувати задоволення від саморозкриття та спілкування.

Основною умовою ефективного використання цих умінь і навичок є емпатія, тобто емоційне співпереживання іншій людині, здатність уявити себе на місці іншої людини, зрозуміти її почуття, думки, стан. Важливими показниками є сформованість способів спілкування та емпатійні соціальні навички неповнолітніх засуджених.

Поряд з когнітивними аспектами розвитку є ще один фактор, який не менш важливий як для розвитку особистості, так і для розвитку навичок. Це емоційна організація поведінки у в'язнених, емоційні стереотипи, навколо яких організовується поведінка людини у майбутньому.

Особливістю емоційних реакцій неповнолітніх ув'язнених є те, що вони відносно сприйнятливі до емоційного стресу. У період після звільнення спостерігаються дуже часті та тривалі емоційні реакції через невизначеність майбутнього життя. Характерною особливістю емоцій є їх повне поглинання, своєрідне звуження свідомості. Емоції повністю відключають інтелектуальну сторону, а їх вихід відбувається у вигляді вибуху. Усе це вносить складнощі у налагодження конструктивних взаємодій. Уміння зменшувати емоційну напругу, володіння засобами її запобігання, навички управління емоційними станами допомагають збалансувати емоційне благополуччя та створюють бар'єри для неадекватних поведінкових реакцій. Показниками соціальної компетентності неповнолітніх засуджених є емоційний самоконтроль і здатність до саморегуляції.

Сенс свого життя і побудова свого майбутнього тісно пов'язані з процесом розвитку мотивації [8]. У сучасному суспільстві в особистості студентів часто виникає конфлікт між потребою в самостійному плануванні життя після випуску та відсутністю внутрішньої мотивації. Багато досліджень неповнолітніх ув'язнених підтверджують той факт, що вони мають низьку мотивацію досягнення. Однак це дуже важливий елемент соціальної компетентності. Тому що саме мотивація досягнення визначає спрямованість діяльності особистості на важливі життєві цілі, прагнення до повної самореалізації, самостійності, ініціативності та досягнення високих результатів. Таким чином, щоб підлітки могли зрозуміти власне життя, розвинути часову перспективу і, у свою чергу, досягти компетентної та просоціальної поведінки, їм потрібна мотивація досягнень і відповідний рівень самооцінки.

Самооцінка є важливим елементом самосприйняття людини. Вона насамперед визначає характер розвитку особистості і виступає регулятором поведінки та діяльності. Намагання неповнолітнього самооцінювати себе за об'єктивними стандартами, турбота про себе як про повноцінного члена суспільства, створення внутрішніх стандартів самооцінки, заснованих на реальних і потенційних досягненнях, сприяє ресоціалізації неповнолітніх. Ступінь докладання таких зусиль відображається у відповідній самооцінці, що відповідає рівню домагань неповнолітніх, і служить індикатором соціальної компетентності.

Тому соціальна компетентність як інтегрована освіта визначається як здатність гнучко діяти в мінливих соціальних ситуаціях, відчувати людей, розуміти мотиви їхніх вчинків, ефективно взаємодіяти з соціальним середовищем. Це здійснюється в контексті підготовки вихованців до звільнення. Важливими є такі елементи: соціально-правова свідомість, почуття громадянського обов'язку, життєві орієнтири, соціальні навички, прагнення до досягнення, ставлення до власного «Я», здатність психологічно зближуватися з іншими людьми. Показниками щодо розвитку елементів соціальної компетентності у неповнолітніх засуджених є:

- Знання: власні права та обов'язки, способи їх виконання, роль права та його законність у суспільстві. Як вирішувати соціальні та сімейні проблеми після звільнення, як продуктивно взаємодіяти в діяльності та особистісні характеристики, що сприяють ефективності взаємодії та діяльності.

- інтерес до суспільно-політичного життя, патріотизм, знання культурних традицій і національного характеру, почуття відповідальності;

- організація та прогнозування власної поведінки, емоційна рівноваженість та увага, передбачення своїх дій та наслідків, які вони можуть спричинити;

- навички: ефективного спілкування та взаємодії; емоційної саморегуляції; володіння засобами для організації власних дій і конструктивного вирішення конфліктів;

- бажання до самовираження в суспільно значущій діяльності, зосередження своєї діяльності на пріоритетах мотивації досягнення важливих життєвих цілей, незалежності та успіху;

- відповідна самооцінка за рівнем домагань, самозапитів, впевненості у своїх силах, задоволеності своїми можливостями;

- потреба в співчутті, емпатії та духовній близькості з іншими.

Вищезазначені компоненти соціальної компетентності та показники розвитку цих компонентів наведені на рисунку 1.1.

Соціальна компетентність є важливою для неповнолітніх ув'язнених, оскільки розвиток відповідного рівня цієї компетентності служить основою для побудови продуктивних стосунків з іншими людьми та вирішення життєвих проблем. Її можна визначити як ключовий елемент у соціально-психологічній підготовці до звільнення, що підвищує здатність протистояти впливу антигромадських груп, сприяти ефективній ресоціалізації молоді після звільнення.

Компоненти соціальної компетентності у неповнолітніх засуджених

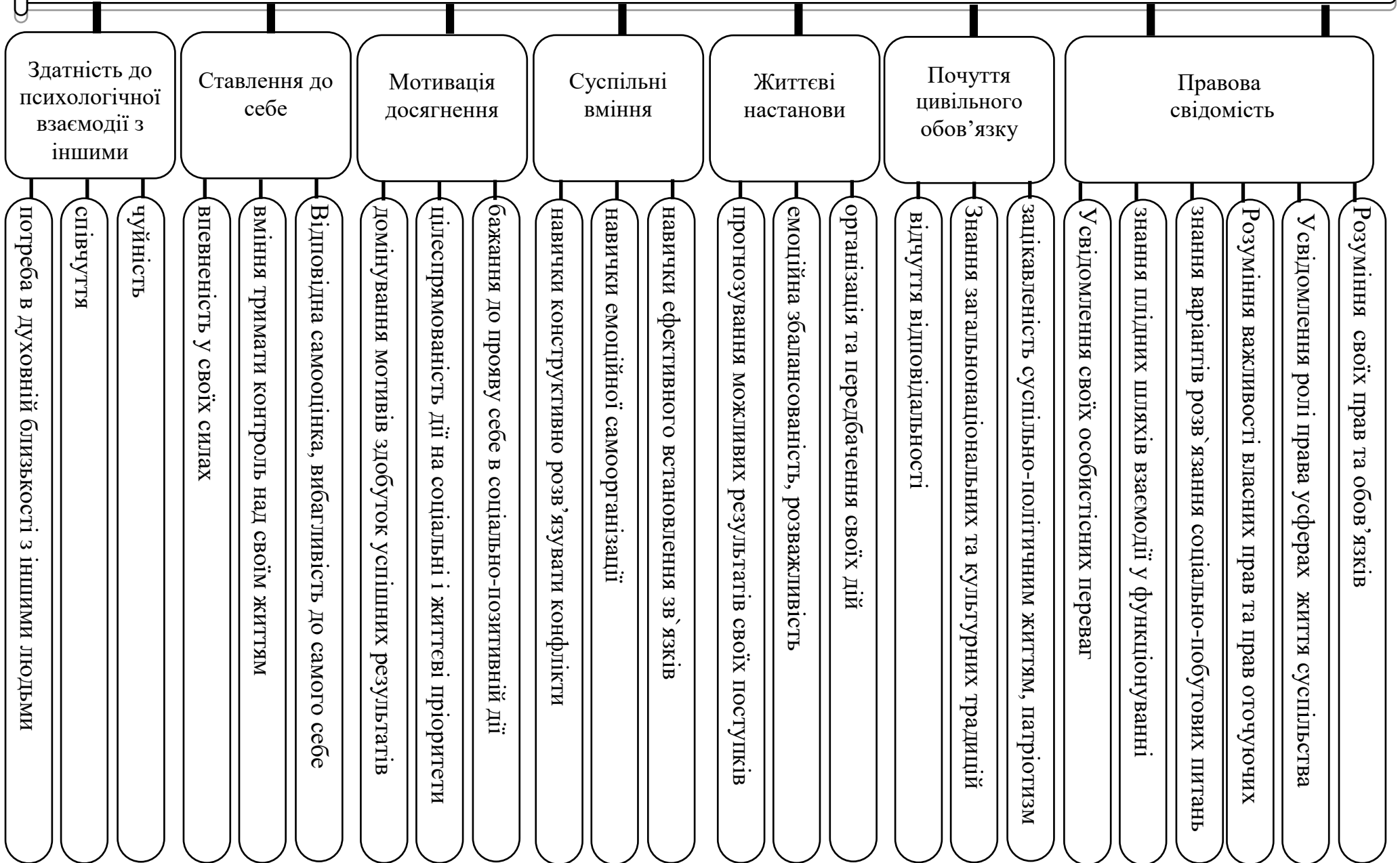

Рис.1.1. Складові соціальної компетентності неповнолітніх засуджених та показники їх розвитку

Теоретичний аналіз проблеми соціально-психологічної підготовки до звільнення показує, що це єдиний процес підготовки неповнолітніх засуджених до реінтеграції в суспільство, до відновлення і розвитку суспільно корисних зв'язків і стосунків, виявився загальним елементом ресоціалізації для неповнолітніх ув'язнених. Це підводить нас до факторів, які ускладнюють цей процес: тюремні деталі; наявність кримінальної субкультури, спотворення особистісного розвитку осіб, що перевиховуються, низький рівень психолого-педагогічної підготовки персоналу виправної колонії, який працює з неповнолітніми; незавершеність психолого-виховного процесу у виправних закладах.

Для подолання наслідків десоціалізації зазначених факторів і засвоєння неповнолітніми ув'язненими соціально прийнятих норм, цінностей і моделей поведінки в процесі підготовки до звільнення необхідні спеціальні елементи соціально-психологічної підготовки. Процес соціальної реінтеграції неповнолітніх, які перебувають у виправних установах.

Соціально-психологічна підготовка неповнолітніх засуджених до звільнення передбачає відновлення у вихованців позитивних соціальних зв'язків і стосунків, умов, що сприяють розвитку суспільно корисних навичок і компетенцій, необхідних для реабілітації ув'язнених розглядається як система елементів та засобів.

Умови, які сприяють такому навчанню, включають: створення середовища, яке підтримує життя; нівелювання впливу елементів кримінальної субкультури; створення у спілкуванні з учнями атмосфери довіри, чесності, турботи, поваги.

Визначено фактори, які позитивно впливають на цей процес. Йдеться про визнання вихованця активним суб'єктом процесу підготовки та розкриття його індивідуального потенціалу. Участь засуджених у корекційно-розвивальних програмах, підтримка у налагодженні психологічних та емоційних стосунків із родинами, розширення впливу соціокультурного простору, розвиток соціальної компетентності неповнолітніх.

Важливим чинником соціально-психологічної готовності неповнолітніх до звільнення є соціальна компетентність неповнолітніх засуджених, відповідний рівень якої дозволяє їм будувати продуктивні стосунки з оточуючими, справлятися з життєвими проблемами, що теоретично обґрунтовано та є основою для вирішення проблеми. Соціально-психологічна підготовленість підвищує здатність протистояти впливу антигромадських груп та сприяти ефективній реінтеграції молодих людей у суспільство після звільнення.

Соціальна компетентність, як інтегративна освіта визначається як здатність гнучко діяти в мінливих соціальних ситуаціях, відчувати людей, розуміти мотиви їхніх дій, ефективно взаємодіяти з соціальним середовищем. Її структура визначає такі елементи в контексті підготовки неповнолітніх до звільнення: соціально-правову свідомість, почуття громадянського обов'язку, життєві орієнтири, соціальні навички, мотивацію досягнення, самоствавлення до «Я», здатність до психологічної близькості з іншими людьми.

РОЗДІЛ 2.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ДО ЗВІЛЬНЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ

2.1. Дослідження соціальної компетентності неповнолітніх правопорушників як основного фактора підготовки до звільнення

Емпіричне дослідження складається з таких етапів: попереднього, стверджувального і корекційно-розвивального. На попередньому етапі з метою отримання інформації про осіб, позбавлених волі, тобто умови навчання та проживання в колонії, тривалість перебування в ізоляторі, здібності, нахили, інтереси, утримання тощо, проводився аналіз особових справ неповнолітніх засуджених. На стверджувальній стадії визначається рівень розвитку соціальної компетентності неповнолітніх засуджених та виконується порівняльний аналіз засобів за визначеними елементами соціальної компетентності суб'єкта для визначення особливостей розвитку соціальної компетентності. Корекційно-розвивальний етап передбачає розробку та застосування індивідуальних і групових методик соціально-психологічної підготовки неповнолітніх до звільнення з метою створення умов та активізації елементів такої підготовки для підтвердження ефективності її впливу на підвищення рівня розвитку у вихованців соціальних навичок.

Для вивчення особливостей розвитку соціальних здібностей неповнолітніх засуджених необхідно проаналізувати умови їх перебування в колонії та визначити їх особливості. Для цього проаналізовано особові справи 125 неповнолітніх засуджених чоловічої статі віком від 15 до 18 років, які протягом 2020-2021 років відбували покарання в Оріхівській виправній колонії (№ 88).

З метою виявлення подробиць скоєних ними злочинів, визначено показники та умови перебування в колонії для неповнолітніх:

1. Участь у навчально-виховному процесі. Під час відбування покарання неповнолітні ув'язнені навчалися в загальноосвітніх школах і отримували професійну освіту в школах колоніальної території. З них 30 учнів у 8-10 класах, 95 – у ПТУ.

2. Тривалість перебування в місцях позбавлення волі. Залежно від терміну перебування у виховній колонії неповнолітні засуджені поділяються на чотири групи. До першої групи належать засуджені, які перебувають у колонії менше трьох місяців. Чисельність цієї групи 15 осіб. До другої групи належать неповнолітні, термін перебування яких у колонії становить від 3 до 12 місяців. Таких засуджених 42. Третя група — ув'язнені, які перебувають у колоніях від 12 до 18 місяців. Кількість осіб у цій групі 38. До четвертої групи належать неповнолітні, які були у виховних колоніях більше 18 місяців. Таких неповнолітніх 30.

3. Умови перебування у виховній колонії. Відповідно до кримінально-виконавчого кодексу, неповнолітні ув'язнені, яким до закінчення терміну покарання залишилося менше шести місяців, мають жити в колонії соціально-побутової адаптації. Умови проживання в цьому відділенні дещо відрізняються від загальних умов у колонії. Тому ув'язнених розділили на дві групи. Перша група - вихованці відділення ресоціалізації (загальна обстановка колонії), друга група - неповнолітні, які проживають у відділенні соціальної адаптації. Кількість учнів першої групи – 77 осіб, другої – 48 осіб.

4. Сім'я, яка підтримує вихованців. Під час перебування у виховній колонії неповнолітнім ув'язненим потрібна підтримка рідних. Але ця підтримка інша. Для встановлення зв'язку між статусом сімейної підтримки та рівнем розвитку компонентів соціальної компетентності було виділено три групи прийомних дітей з різним статусом сімейної підтримки. Перша група - малозабезпечені або сироти (14 осіб). II група – тимчасова підтримка (69 учасників), III група – постійна сімейна підтримка (42 учасника).

На основі визначення соціальної компетентності як інтегративної здатності особистості діяти гнучко в мінливих соціальних ситуаціях, відчувати людей, розуміти мотивацію їхніх дій, ефективно взаємодіяти з соціумом у розробці методичних комплексів дослідження. Складовими частинами соціальної компетентності є: соціальна та правова свідомість, почуття громадянського обов'язку, життєві орієнтири, соціальні навички, мотивація досягнення, ставлення до власного «Я», здатність до психологічної близькості з іншими людьми.

Проведено емпіричне дослідження особливостей розвитку соціальної компетентності неповнолітніх засуджених відповідно до визначеного змісту соціальної компетентності та її компонентів. Психодіагностичний комплекс включає шість методик і опитувальників. Методологічну основу дослідження представлено в таблиці 2.1.

Соціально-психологічні здібності тісно пов'язані і близькі до поняття «дозрівання» і є високим ступенем фізіологічних, інтелектуальних, вольових, емоційних, моральних і соціальних параметрів поведінки дитини, загального стану розвитку і забезпечує готовність. Для повномасштабного розвитку. Вона функціонує не тільки в природному, матеріальному і людському середовищі, а й у свідомості в полі «Я». Тому при дослідженні компонентів соціальної компетентності неповнолітніх було використано тест-опитувальник особистісної зрілості Ю. Гільбуха [26]. Це дозволяє діагностувати аспекти особистісної зрілості за такими показниками, як мотивація досягнення, ставлення до досягнення, своє «Я» (Я-концепція), почуття громадянського обов'язку, свій життєвий напрямок, здатність бути психологічно близьким до інших людей.

Для дослідження рівня правосвідомості використано методику дослідження змісту правосвідомості [1]. Цей метод визначає рівень засвоєння основного змісту Декларації прав людини (1948 р.).

Методологічна основа дослідження соціально-психологічних компетенцій неповнолітніх засуджених

Компонент и СК	Індекс	Метод дослідження
Соціально-правова свідомість	Розуміння прав людини та чутливість до порушення власних прав і свобод та прав інших людей	Як вивчати зміст правового самопізнання за методикою Г. Абрамової [1]
	Обізнаність щодо вирішення соціально-сімейних питань (оформлення документів, роботи, забезпечення житлом тощо) після звільнення.	Анкета «Соціальна обізнаність неповнолітніх засуджених», питання № 1-5 (Додаток А)
	Розпізнавання продуктивних способів взаємодії в діяльності	Анкета «Соціальна обізнаність неповнолітніх засуджених», питання № 6-10 (Додаток А)
	Усвідомлення власних особистісних характеристик, які допомагають бути ефективним у стосунках і діяльності	Анкета «Соціальна обізнаність неповнолітніх засуджених», питання № 11-15 (Додаток А)
Почуття громадянського обов'язку	Інтерес до суспільно-політичного життя, патріотизм, почуття відповідальності, потреба в спілкуванні	Тестовий опитувальник особистісної зрілості (за ред. Ю. Гільбуха [26]), шкала 3
Важливі настанови	Прогнозування можливих наслідків власних дій	Тестовий опитувальник особистісної зрілості (за ред. Ю. Гільбуха [26]), шкала 4
	Емоційна врівноваженість, розсудливість	Тест Д. Леонтьєва «Осмілене життєве спрямування», шкали «Загальні показники СЖО», «Життєві процеси». «Ефективність життя»
	Організація і прогноз своєї поведінки	

Продовження таблиці 2.1.

Соціальні навички	Здатність до ефективної комунікації та конструктивної взаємодії	Тест «Комунікативні навички» Л. Міхельсона [20, 581]
	Емоційна саморегуляція	Як діагностувати емоційні бар'єри в міжособистісному спілкуванні за В. Бойко
	Навчитися організовувати власні дії та конструктивно розв'язувати конфліктні ситуації	Як діагностувати поведінку особистості в конфліктних ситуаціях (К. Томас)
Мотивація досягнення	Займайтеся діяльністю, яка спрямована на досягнення значущих життєвих цілей	Тест Д. Леонт'єва «Змістовне життєве спрямування», шкала «Життєві цілі».
	Бажання до самовираження через соціально позитивну діяльність	Тестовий опитувальник особистісної зрілості (за ред. Ю. Гільбуха [26]), шкала 1
	Незалежність і самостійність	
	Домінування мотивації досягнення успіху	
Ставлення до себе	Впевненість у власних силах здатність контролювати своє життя	Тест Д. Леонт'єва «Змістовна спрямованість життя», шкали «Локус контролю – Я», «Локус контролю – життя»
	Справедлива самооцінка, критичність до себе. Задоволеність власними здібностями, темпераментом, особистістю, знаннями, здібностями, навичками	Тестовий опитувальник особистісної зрілості (за редакцією Ю. Гільбуха [26]), шкала 2
Вміння психологічно підходити до інших	Доброта та співчуття до інших. Потреба духовної близькості з іншими людьми	Тестовий опитувальник особистісної зрілості (за редакцією Ю. Гільбуха [26]), шкала 5

Анкета «Соціальна обізнаність неповнолітніх ув'язнених» (Додаток А) містить інформацію про те, як вирішувати соціальні та сімейні проблеми після звільнення, як продуктивно взаємодіяти у важливих для неповнолітніх ув'язнених видах діяльності. Опитування проводилось на основі експертного опитування 20 працівників виправної колонії та кримінально-правової служби, які задавали відкриті запитання щодо соціальної обізнаності неповнолітніх. Після обробки описів експертного опитування було створено закрите опитування, яке використовувалося для вивчення правопорушників.

Опитування складалося з 15 питань, розділених на три блоки. Блок 1 (від 1 до 5 питань) спрямований на встановлення рівня обізнаності щодо вирішення соціально-побутових проблем після звільнення (оформлення документів, проживання, роботи). 2 блок (6-10 запитань) - про рівень усвідомлення продуктивних способів взаємодії в діяльності, 3 блок (11-15 питань) - усвідомлення власних особистісних особливостей, які сприяють досягненню ефективності у взаємодії і діяльності.

Учні повинні були вибрати правильну відповідь із п'яти запропонованих варіантів. Кожна правильна відповідь оцінювалася в 1 бал, а два остаточні варіанти запропонованої відповіді оцінювалися в 0 балів. Коли учень отримує 11-15 балів, встановлюється високий рівень усвідомлення блоку. Середній рівень свідомості Блока – від 6 до 10 балів. Низький рівень розпізнавання блоку - від 0 до 5 балів.

Загальний рівень соціальної свідомості визначається наступним чином: високий рівень визначається, коли всі три показники блокування знаходяться на високому рівні, також прийнятна комбінація двох високих рівнів і одного помірною блокування свідомості. Низький рівень соціальної інформованості визначається, якщо рівні всіх показників блоку соціальної інформованості є низькими (одночасно допускається один показник середнього рівня). Всі інші комбінації показників блоку соціальної обізнаності відносяться до їх середнього рівня.

Для діагностики соціальних навичок використовувалася методика Л. Міхельсона «Тест комунікаційних навичок», адаптована Ю. Гільбухом [20, 581]. Ця методика розкриває особливості поведінкових реакцій у процесі взаємодії з іншими людьми, дозволяє успішно встановити контакт зі співрозмовником і застосувати конструктивні стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях, оцінити рівень розвитку комунікативних навичок особистості. Перцептивні рефлексорні навички, які дозволяють партнерам по спілкуванню проникнути в свій внутрішній світ і зрозуміти себе.

Методика діагностики емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні (В. Бойко) дозволяє виявити перешкоди у встановленні емоційного контакту. Невміння керувати емоціями, їх кількістю, неадекватне виявлення емоцій, негнучкість, нерозвиненість, двозначність емоцій, переважання негативних переживань, пасивність [39, 166]. Зазначені параметри фактично відображають труднощі спілкування неповнолітніх засуджених, які можуть бути ще гіршими в ситуації виходу з виправної колонії.

Для виявлення поведінкових реакцій неповнолітніх засуджених у конфліктних ситуаціях була використана методика діагностики поведінки особистості в конфліктних ситуаціях К. Томаса [20, 591]. Ця складова соціальної компетентності потребує вивчення, оскільки невідання правильно поводитися в конфліктних ситуаціях часто призводить до злочинів неповнолітніх засуджених.

Для діагностики таких елементів соціальної компетентності, як мотивація досягнення, життєві орієнтири, самооцінка, використовувався тест Д. Леонт'єва «Орієнтація сенсу життя». Тест на осмислену життєву орієнтацію включає загальні показники сенсу життя, а також п'ять субшкал, які відображають три осмислені життєві орієнтації та два аспекти центру контролю: життєві цілі, життєвий процес; задоволення від самореалізації; Локус контролю-Я; локус контролю є життя. Від цього залежить наявність або відсутність у неповнолітніх цілей на майбутнє, уявлення про те, що життєвий процес

цікавий, емоційно насичений і змістовний, оцінка прожитого відрізка життя і ставлення до свого «я». Усі ці показники формують цілісну картину соціальної компетентності неповнолітніх засуджених.

Комплекс цих психодіагностичних методик дозволяє виявити рівень сформованості компонентів соціальних здібностей обстежуваного, тим самим визначаючи рівень розвитку соціальних здібностей обстежуваного.

Тому дослідження розвитку таких елементів соціальної компетентності, як соціально-правова свідомість, здійснюються через вивчення сформованості уявлень про права людини, чутливості до порушення власних прав і свобод, показників сформованості уявлень про права. Правове пізнання здійснювалось за методикою «Вивчення змісту правового пізнання» Г. Абрамової [1]. Для детального відображення розвитку правосвідомості результати цього показника розділимо на рівні та наведемо їх розподіл (табл. 2.2).

Таблиця 2.2.

Розподіл неповнолітніх засуджених за рівнем розвитку правової свідомості (%)

Рівень правосвідомості	Кількість учасників (у %)
	неповнолітній в'язень
дуже низький	–
низький	29.6
невизначений	44.8
середній	25.6
високий	–

Результати розподілу свідчать, що дуже низького рівня обізнаності із змістом прав людини серед ув'язнених не виявлено. Однак 29,6% респондентів вказали на низький рівень, а 44,8% не були впевнені щодо свого рівня досвіду в галузі прав людини з різних предметів. Ці вихованці вважали, що кожна людина підкоряється своєму оточенню від народження, що з кожною людиною слід поводитися так, як вона заслуговує, що закони кожної людини повинні застосовуватися по-різному залежно від ситуації, і що до кожної людини слід

ставитися по-різному залежно від ситуації, за обставинами. Ми вважаємо, що ми повинні захистити свою гідність, майно та власність. З іншого боку, державі надається лише функція спостерігача. Лише 25,6% вихованців мають середній рівень володіння базовим змістом прав людини. Хоча вони мають певні уявлення про соціальні, економічні та культурні права людини, вони не розуміють багатьох правових принципів, що ускладнює їх реагування в цій сфері. Жоден із засуджених неповнолітніх не продемонстрував високого рівня володіння змістом прав людини.

Аналіз рівня засвоєння неповнолітніми основного змісту кожної статті Декларації прав людини виявив наявність консенсусу щодо захисту своїх інтересів. Іншими словами, чоловік завжди є головою сім'ї і повинен захищати сім'ю в міру своїх можливостей. Щоб досягти цього, ви повинні докласти максимум зусиль для цього самостійно. На думку респондентів, людина має максимально виконувати свої зобов'язання перед суспільством, а суспільство має створити для цього відповідні умови.

Отже, більшість неповнолітніх ув'язнених мають низький і невизначений рівень правової свідомості, що може призвести до рецидиву після звільнення. Тому правові норми, що визначають правовий статус позбавлених волі, принципи права, практичні навички їх застосування, почуття відповідальності в ситуаціях вчинення юридично значимих дій, правові норми з приводу підвищення рівня знань сприятимуть успішній реінтеграції ув'язнених у суспільстві після звільнення.

Дослідження соціальної обізнаності як складової соціальної компетентності проводилося через такі показники, як обізнаність щодо вирішення соціальних і сімейних проблем. З точки зору продуктивних способів взаємодії у важливих для них видах діяльності. Враховуючи особистісні особливості кожної людини, які сприяють досягненню ефективності взаємодії, діяльність здійснюється за допомогою опитування серед неповнолітніх ув'язнених. У підсумковому опитуванні спрямованість запитань у першому

блоці дослідження соціальної обізнаності змінено з процесу звільнення з місць позбавлення волі на процес закінчення навчання та працевлаштування після закінчення навчання (Додаток Б).

Розподіл отриманих результатів за цим показником за рівнями показує, що неповнолітні мають нижчий показник рівня розвитку цього компонента соціальної компетентності (табл. 2.3). Тому лише 23,2% опитуваних знають, як вирішити соціальні та сімейні проблеми після звільнення. Вказали державні установи та організації, до яких можна звертатися у разі виникнення проблем з оформленням паспорта, місця проживання чи роботи, а також назвали назви основних документів, необхідних для цього.

Таблиця 2.3.

Розподіл неповнолітніх засуджених за рівнем розвитку суспільної свідомості (%)

Соціальний рівень свідомості	Кількість досліджуваних (%)			
	неповнолітній в'язень			
	1 блок С.О.	2 блок С.О.	3 блок С.О.	Загальний індикатор С.О.
низький	28.0	48.0	56.8	50.4
середній	48.8	49.6	42.4	48.0
високий	23.2	2.4	0.8	1.6

Крім того, 28% респондентів не змогли відповісти на жодне запитання опитування, вибравши варіант «не знаю», що свідчить про низький рівень обізнаності. Відсутність повної та об'єктивної інформації про функціонування державних та громадських інституцій, які можуть допомогти неповнолітнім, звільненим з виховних колоній, у свою чергу може вплинути на здатність ув'язнених до цих установ, позначитися на формуванні ставлення та створення невизначеності в контексті руху. Дайте їм права після звільнення.

Іншим показником соціальної свідомості респондентів є усвідомлення продуктивних способів взаємодії. Згідно з проведеним дослідженням, 48% вихованців, які були засуджені, мають низький рівень. Їм бракує знань про те,

як ефективно взаємодіяти під час встановлення особистих контактів, у ситуаціях конфлікту та критики, а також в організації групових завдань. Високий рівень цього показника зафіксовано лише у 2,4% неповнолітніх колонії.

Висновки досліджуваних також вказують на низьку обізнаність щодо власних особистих характеристик, які сприяють їх ефективності у взаємодії та діяльності. Таким чином, 56,8% респондентів не можуть назвати позитивні риси, які викликають у них захоплення у друзів, обираючи риси особистості, які допомагають їм конструктивно спілкуватися з іншими. Загалом, мені було важко відповісти на цей блок питань. Лише 0,8% вихованців поглиблено володіють цим показником соціальної обізнаності.

Підсумовуючи результати за всіма показниками соціальної свідомості піддослідних, слід зазначити, що 50,4% неповнолітніх засуджених мають досить низький рівень соціальної свідомості, що свідчить про можливі проблеми в трудовій, соціальній сфері та дає підстави говорити про вирішення сімейних проблем..

Такі результати свідчать про недостатній рівень проінформованості засуджених у колонії про те, як самостійно вирішувати важливі проблеми після звільнення, а також про діяльність організацій, які підтримують вирішення цих проблем після звільнення. Розробка організації за місцем проживання засудженого та алгоритму поведінки при зверненні за допомогою. Про розвиток навичок продуктивної взаємодії в діяльності, особистісні характеристики, які допомагають конструктивно та грамотно діяти в суспільстві після звільнення.

Соціально-правова свідомість тісно пов'язана з такими елементами соціальної компетентності, як: почуття громадянського обов'язку. Рівень вираженості почуття громадянського обов'язку визначається за шкалою «Почуття громадянського обов'язку» Опитувальника особистісної зрілості (за ред. Ю. Гільбуха [26]).

Вони наведені в таблиці 2.4. Дані щодо розподілу учасників опитування за ступенем вираженості почуття громадянського обов'язку (недостатній, задовільний, високий, дуже високий) показують, що неповнолітні засуджені демонструють значно нижчі результати за цим елементом.

Таблиця 2.4.

Розподіл неповнолітніх ув'язнених за ступенем вираження почуття громадянського обов'язку (%)

Рівень відчуття громад. обов'язку	Кількість учасників (у %)
	неповнолітній в'язень
не задовільний	52.0
задовільний	19.2
високий	24.8
дуже високий	4.0

Більшість респондентів (52%) відзначили низький рівень почуття громадянського обов'язку, а 19,2% неповнолітніх ув'язнених мали задовільний рівень. Слід пам'ятати, що ці неповнолітні засуджені не цікавляться суспільно-політичним життям, виявляють байдужість до подій усередині країни та відсутність відповідальності за свою та чужу долю. Така безініціативність та безвідповідальність під час виходу з колонії не дозволяє неповнолітнім засудженим відчувати себе активними членами суспільства та скористатися можливостями змінити своє життя на краще.

Подібні результати можна пояснити тим, що неповнолітні ув'язнені відчують меншу участь у суспільно-політичному житті країни, ніж інші ув'язнені через обмежену свободу дій. Вони вважали недоречним проявляти патріотизм чи активну громадянську позицію в колонії. Можливо, поза умовами виправних колоній, у яких вони перебувають, ці представники молоді проявлятимуть більшу тягу до громадської та політичної свідомості. Для цього під час підготовки до випуску слід зосередити увагу на викликанні інтересу до суспільно-політичних і культурних подій країни, активізації громадянської

позиції учнів, розвитку навичок самовираження та самоаналізу.

Наступним елементом соціальної компетентності є життєві орієнтири людини. Результати розподілу за ступенем вираженості показника «життєва орієнтація» показують, що ступінь його розвитку серед респондентів надто низький – 63,2% неповнолітніх засуджених погано розуміють сенс життя, який характеризується емоційною перевагою. Неврівноваженість, неухважність, високий рівень життєвої орієнтації мають лише 15,2% неповнолітніх засуджених, а середній – 21,6% позбавлених волі (табл. 2.5).

Таблиця 2.5.

Розподіл неповнолітніх ув'язнених за ступенем вираженості показників настанов способу життя (%)

Рівень експресії	Кількість досліджуваних (%)			
	неповнолітній в'язень			
	Шлях життя	Загальний індекс СЖО	Життєвий процес	Рез-ть життя
низький	63.2	45.6	76.0	64.8
середній	21.6	44.8	20.0	31.2
високий	15.2	9.6	4.0	4.0

Отримані дані свідчать про те, що більшість неповнолітніх засуджених психологічно не готові чітко визначити свою життєву позицію та мають нечіткі уявлення про сенс свого життя. Більшість респондентів (76%) мають низькі показники за шкалою «життєві процеси», і лише 4% опитаних мають високі показники. Це свідчить про те, що серед неповнолітніх ув'язнених найбільш помітна незадоволеність своїм нинішнім життям, знецінення самого процесу життя через явне відчуття несвободи та відсутність зовнішнього контролю над поточним середовищем, в якому живуть піддослідні.

Аналізуючи дані, отримані за шкалою «Задоволеність життєвою ефективністю або самореалізацією», виявлено, що більшість учасників (64,8%) мають низький рівень за цією шкалою, а середній показник становить 31,2 % респондентів. Лише 4% респондентів має високий рівень показників. Низький

показник життєвої ефективності свідчить про незадоволеність пережитою частиною життя, недостатню самореалізацію в минулому. Опитувані не схильні цінувати минулу частину свого життя і не вважають її продуктивною чи наповненою сенсом.

Отже, аналіз результатів вивчення життєвих настанов виявив, що неповнолітні ув'язнені незадоволені життям, шукають сенс життя та власну позицію. Вони не мають чітких цілей на майбутнє, минуле і сьогодення оцінюються ними негативно, сприймають життя нецікаво і емоційно спустошено. Під час підготовки до звільнення вихованців необхідно навчити визнавати та приймати, що минуле – це частина життя, до якої неможливо повернутися. Приймаючи минуле як минущу фазу життя, ми починаємо оновлювати наші почуття та очікування щодо майбутнього. Слід зосередити увагу на формуванні позитивних життєвих орієнтирів для неповнолітніх правопорушників після звільнення з місць позбавлення волі, спираючись на досвід успішних людей та підтримку родини.

Соціальна компетентність, як здатність індивіда ефективно взаємодіяти з оточуючими в міжособистісній системі, вимагає розвинутих соціальних навичок. Індикаторами цих навичок є здатність до ефективного спілкування та конструктивної взаємодії, здатність до емоційної саморегуляції та набуття інструментів для конструктивного вирішення конфліктів.

Аналіз отриманих даних проводився з урахуванням конкретних типів ситуацій спілкування, за проявом специфічних комунікативних навичок, з метою більш детального вивчення особливостей спілкування респондентів у ситуаціях міжособистісного спілкування.

Аналізуючи отримані показники за типом ситуації спілкування, ми виявили, що в групі неповнолітніх засуджених залежні реакції особливо поширені не тільки в ситуаціях розмови, а й у ситуаціях, пов'язаних з реакцією на позитивні коментарі партнерів по спілкуванню з іншою людиною. Компетентні типи комунікативних реакцій у групах неповнолітніх ув'язнених

проявляються насамперед у ситуаціях, що потребують емпатійної взаємодії. Неповнолітні ув'язнені схильні до агресивних реакцій у ситуаціях висунення вимог до вихованців, тоді як законослухняні однолітки толерують агресивні реакції лише в ситуаціях, пов'язаних з негативними коментарями партнерів по спілкуванню.

Дослідження комунікативних навичок неповнолітніх ув'язнених показало, що ув'язнені демонструють тривожну та залежну поведінку 7 з 10 навичок. Тому в ситуаціях, коли потрібна можливість контакту з іншими людьми, більшість респондентів віддає перевагу залежній поведінці. Це означає, що такі навички, як «надавати та отримувати сигнали уваги від колег» і «відповідати на справедливу критику» у неповнолітніх ув'язнених не розвивається «здатність контактувати з іншими» або «здатність реагувати, коли хтось намагається з ними контактувати». Вони також невпевнено реагують у ситуаціях, коли інші намагаються контактувати.

Крім залежних типів реакцій у спілкуванні, високими показниками агресивних реакцій є: «вміння відмовляти на прохання інших, вміння говорити «ні», вміння реагувати на справедливу критику, «реагувати на запити іншої людини.» Це можна побачити в навичках спілкування, таких як «компетентність». Передбачається, що якщо після звільнення вони опиняться в ситуації тиску та провокацій з боку «старих друзів», неповнолітні ув'язнені будуть нездатні до конструктивної поведінки та проявлятимуть агресивну поведінку, яка згодом може призвести до протиправних дій. Тому під час занять з підготовки до звільнення неповнолітні ув'язнені повинні відпрацьовувати адекватні способи поведінки в конкретних ситуаціях спілкування.

На основі узагальнення отриманих даних встановлено основні типи реакцій у ситуаціях спілкування засуджених неповнолітніх (табл. 2.6). Тому в групі неповнолітніх засуджених основним типом комунікативного реагування є залежний тип, який висловлюють 56% осіб. Це дає підстави стверджувати, що

неповнолітні ув'язнені вважають за краще, щоб їхні партнери брали на себе лідерство в спілкуванні, а не намагалися самі взяти на себе ініціативу. Щоб уникнути конфліктів і сварок, опитувані готові сприймати все сказане, а не брати участь в дискусіях, які можуть призвести до непорозумінь і конфліктів з партнерами. Це означає, що здатність передбачати майбутню поведінку людей на основі аналізу реальних ситуацій спілкування та передбачати події на основі розуміння почуттів, думок і намірів учасників спілкування недостатньо розвинена.

Таблиця 2.6.

**Розподіл неповнолітніх ув'язнених за типом відповіді
у спілкуванні (%)**

Тип відповіді	Кількість людей (%)
	неповнолітній в'язень
залежність	56.0
компетентність	16.8
агресивність	20.8
невизначеність	6.4

Це також впливає на формування у правопорушників залежних типів відповідей. Феномени конформності, властиві малим неформальним групам, які впливає тюремне співтовариство. Часто вихованці схильні підлаштовуватися під співрозмовників у спілкуванні, поступатися їм і погоджуватися з обраною партнером по спілкуванню темою розмови, навіть якщо вони хочуть обговорити щось інше. Крім того, 20,8% неповнолітніх ув'язнених демонструють агресивні реакції в ситуаціях спілкування. У підтриманні взаємних стосунків такі засуджені відрізняються нетерплячістю, грубістю, дратівливістю, злістю, наполегливими судженнями, негативними оцінками людей і подій, запереченням інших думок, жорстоким контролем над учасниками процесу спілкування. І лише 16,8% респондентів обрали грамотний спосіб спілкування.

Таким чином, результати цього дослідження свідчать про те, що більшість неповнолітніх ув'язнених демонструють відсутність навичок ефективного спілкування з іншими людьми та нездатні брати участь у конструктивній взаємодії в комунікативних умовах. Тому необхідно підвищувати рівень комунікативних навичок неповнолітніх засуджених під час їх соціально-психологічної підготовки до звільнення.

У таблиці 2.7 наведено результати розподілу досліджуваних за рівнем вираженості емоційної саморегуляції.

Таблиця 2.7.

Розподіл неповнолітніх засуджених за рівнем емоційної саморегуляції (%)

Рівень емоційної саморегуляції	Кількість досліджуваних (%)
	неповнолітній в'язень
дуже низький	43.2
низький	36.8
середній	13.6
високий	6.4

Таким чином, високий рівень емоційної саморегуляції мають лише 6,4% неповнолітніх засуджених, середній – 13,6%, низький або дуже низький – більшість піддослідних (36,8% і 43,2% відповідно). Отримані результати дозволяють зробити висновок про недостатньо розвинену здатність неповнолітніх до емоційної саморегуляції, що ускладнює процес міжособистісних стосунків у цей період і може негативно вплинути на їх реінтеграцію в суспільство після звільнення, що свідчить про необхідність виправлення рівня емоційної саморегуляції засуджених та розвиток зусиль для покращення неповнолітніх ув'язнених.

Соціальні навички також включають вміння конструктивно вирішувати конфлікти. Відповідно до методики діагностики поведінки особистості в конфліктних ситуаціях К. Томаса виділяють п'ять стилів регулювання конфлікту: конфлікт, співробітництво, компроміс, уникнення, пристосування.

Тому доцільно дослідити, які стилі поведінки обирають досліджувані в конфліктних ситуаціях.

Дані, наведені в таблиці 2.8, свідчать про те, що неповнолітні ув'язнені в конфліктних ситуаціях частіше обирають стратегію «пристосування» (41,6%). Ці особи готові пожертвувати власними інтересами заради потурання іншим. Крім того, значна кількість неповнолітніх ув'язнених (28%) обирають стратегію «уникнення» в конфлікті, яка передбачає відмову від можливостей для досягнення своїх цілей. Найменш прийнятними стратегіями для неповнолітніх ув'язнених у конфлікті є «співпраця» (лише 1,6% людей знають про цю стратегію), «компроміс» (8% людей) і «конкуренція» (10,4% людей). Гнучкий стиль поведінки у вирішенні конфліктів (вміле поєднання п'яти стилів) демонструє меншість неповнолітніх засуджених, тобто 10,4%.

Таблиця 2.8.

Розподіл неповнолітніх засуджених за вибором стилю поведінки в конфліктних ситуаціях (%)

Стиль поведінки	Кількість досліджуваних (%)
	неповнолітній в'язень
змагання	10.4
співробітництво	1.6
компроміс	8.0
уникнення	28.0
адаптація	41.6
гнучкий стиль	10.4

Тому способи організації дій неповнолітніх у конфліктних ситуаціях недостатньо конструктивні і характеризуються тенденцією до пасивності, слабким захистом інтересів, нестійкістю поведінки.

Аналіз результатів дослідження показників елементів соціальної компетентності типу «соціальні навички» показує, що неповнолітні мають недостатньо розвинений рівень комунікативних навичок, віддають перевагу некомпетентному виду спілкування, не вміють контролювати свої емоції, не бажають це прийняти, або вони, ймовірно, не хочуть емоційно зближуватися з людьми. При вирішенні конфліктних ситуацій перевага надається пасивним стратегіям, таким як самовиправдання власної бездіяльності, зниження соціальної активності, посилення психологічних захистів, що виправдовують особисту пасивність.

Іншою складовою соціальних здібностей особистості є мотивація досягнення, під якою розуміється загальна спрямованість діяльності молодшої людини на важливі життєві цілі, прагнення до максимальної самореалізації, самостійності, спонтанності.

Аналіз даних показує розподіл неповнолітніх засуджених за рівнем мотивації досягнення (табл. 2.9).

Таблиця 2.9.

**Розподіл неповнолітніх за ступенем вираженості мотивації
досягнення (%)**

Рівень мотивації досягнення	Кількість досліджуваних (%)
	неповнолітній в'язень
незадовільний	39.2
задовільний	40.8
високий	16.0
дуже високий	4.0

Більшість представників групи неповнолітніх засуджених мають недостатній (39,2%) або задовільний (40,8%) рівень мотивації досягнення. Звідси ми бачимо, що вони не виявляють ініціативи, пасивні у прагненні до самореалізації, «пливуть за течією», не намагаючись змінити своє життя на краще. Слід підкреслити, що якщо в опитаних загалом відзначається досить

низький рівень мотивації досягнення (80% засуджених), то 20% неповнолітніх демонструють високий рівень мотивації.

Тому значна частина неповнолітніх засуджених характеризується слабо вираженою особистісною спрямованістю на досягнення важливих життєвих результатів, недостатньою самостійністю, слабким прагненням до самореалізації.

Порівнюючи наявність життєвих цілей за шкалою «життєві цілі» за тестом Д.Леонтьєва «Змістовне життєве спрямування», більшість неповнолітніх засуджених (73,6%) мають чітко визначені цілі. Однак у значної частини цих респондентів (24,8%) цілі доступні лише частково. Очевидно, це пояснюється їхнім страхом перед майбутнім, тобто невпевненістю в тому, що ситуація зміниться більш сприятливо для досягнення бажаної мети. Лише 1,6% неповнолітніх засуджених характеризуються як цілеспрямовані особистості (табл. 2.10).

Таблиця 2.10.

Розподіл неповнолітніх засуджених за можливістю досягнення життєвих цілей (%)

Наявні цілі у житті	Кількість досліджуваних (%)
	неповнолітній в'язень
у житті немає мети	73.6
життєві цілі можуть бути частково досягнуті	24.8
ви можете досягти своїх життєвих цілей	1.6

Тому більшість неповнолітніх ув'язнених не мають чіткого напрямку досягнення життєвих цілей, які зосереджені на майбутньому. Це пояснюється тим, що учні живуть лише сьогоднішнім. Вони діють відповідно до ситуації, не планують свої дії та вважають, що вплинути на те, що з ними відбувається, неможливо. Така ситуація негативно позначається на розвитку здатності до

прогнозування та цілепокладання. Якщо вихованець не розуміє мети своєї діяльності і не передбачає її наслідків, він не відчуватиме відповідальності за свої дії і не аналізуватиме їх. У той же час слабка здатність інтегрувати власний життєвий досвід перешкоджає особистісному зростанню і, таким чином, перешкоджає ефективній ресоціалізації після звільнення. Результати дослідження свідчать про необхідність активізації мотиваційних аспектів життєдіяльності під час підготовки до звільнення неповнолітніх засуджених.

Для визначення рівня розвитку ставлення до власного «Я», що є складовою соціальної компетентності, проаналізовано такі показники: «За опитувальником ставлення до власного «Я» («Я-концепції»)» тест особистісної зрілості (за ред. Ю. Гільбуха [26]); тест «осмисленої життєвої спрямованості» Д. Леонтьєва «Локус контролю - Я» і «Локус контролю - життя».

Аналіз даних показує розподіл неповнолітніх засуджених за ступенем вираженості ставлення до себе (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Розподіл неповнолітніх засуджених за рівнем ставлення до себе (%)

Рівень вираження показників	Кількість досліджуваних (%)		
	Відносини зі «мною»	Локус - «Я»	Траєкторія - життя
незадовільний	89.6	64.0	72.8
задовільний	10.4	32.8	27.2
високий	-	3.2	-

Тому більшість респондентів (89,6% засуджених) негативно ставляться до власного «Я». Лише у 10,4% опитуваних формується задовільний рівень мислення про власне «Я». Вважається, що незадоволеність внутрішніми характеристиками пов'язана з психологічними характеристиками підлітків. Оскільки особистість молодих людей ще перебуває на стадії формування, незадоволеність власними особистісними якостями та наявними здібностями може бути чудовим мотиватором для подальшого вдосконалення. Надмірна вираженість незадоволення «Я» неповнолітніх засуджених може бути зумовлена також невпевненістю у своїх силах, неприйняттям перспектив

реалізації своїх можливостей у майбутньому через невдоволення сьогоденним життям.

Аналіз результатів за показником «Локус контролю - Я» показав, що 64% неповнолітніх ув'язнених мали низький рівень локусу контролю. Середній рівень спостерігається у 32,8% судимих респондентів і високий лише у 3,2% опитуваних. У неповнолітнього ув'язненого присутній зовнішній локус контролю «Я», переживання власної слабкості, відчай від свободи вибору будувати своє життя відповідно до своїх цілей, ролі та призначення в житті. Кількісний аналіз результатів індикатора «Локус контролю над життям» показав, що 72,8% неповнолітніх засуджених мають локус контроль над своїм життям на рівні нижче середнього, а 27,2% опитаних мають вищий рівень локусу контролю над життям. Розташування контрольних локусів, як правило, не виявлено.

Таким чином, неповнолітні ув'язнені мають зовнішній ефект, оскільки вони контролюють власне життя. Основними характеристиками неповнолітніх ув'язнених є нереалістичне ставлення до життя, віра у фаталізм та ілюзія свободи життєвого вибору.

Наведені результати свідчать про те, що більшість неповнолітніх ув'язнених характеризується невдоволенням собою, невпевненістю у своїх силах, розпачем у здатності контролювати свої справи, порівняно з їх законослухняними однолітками.

Перш за все, коли неповнолітній стикається з проблемою, можуть виявлятися несформовані уявлення про власне «Я», вирішення яких потребує глибокого знання його психологічних особливостей. Примітивність такого способу мислення призводить до «засліплення» при погляді та розумінні реальних проблем, призводить до пошуку винуватця поразки. По-друге, погана самооцінка може спричинити комунікативні бар'єри. Тому нездатність розпізнати психологічні проблеми та пов'язані з ними потреби ускладнює встановлення зв'язку між власними інтересами та інтересами інших. Це дає

підстави для розробки комплексу вправ, спрямованих на корекцію і розвиток уявлень засуджених про себе.

За показником компонента соціальної компетентності «здатність до психологічної близькості з оточуючими» аналіз даних про рівень прояву цієї компетентності показав, що 18,4% засуджених колонії задоволені. Високий рівень цієї здатності зафіксовано у 18,4% засуджених (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

Розподіл засуджених за рівнем прояву здатності до психологічної близькості з іншими (%)

Рівень психологічної близькості з іншими	Кількість досліджуваних (%)
	неповнолітній в'язень
незадовільний	63.2
задовільний	18.4
високий	18.4
дуже високий	-

Таким чином, отримані дані свідчать про те, що більше половини опитаних неповнолітніх засуджених мають недостатній рівень вираженості здатності встановлювати психологічну близькість з оточуючими, що є ознакою особистісного характеру неповнолітнього. Це свідчить про слабо сформований емоційний компонент зрілості. Досліджувані базуються на елементі поведінки – встановленні чесних, емпатичних і толерантних стосунків з іншими людьми. Особливо гостро ця проблема стоїть перед неповнолітніми ув'язненими, які збираються звільнитися. Позбавлені волі, хлопчики відчують потребу в підтримці та допомозі з боку оточуючих, але оскільки такі риси, як доброта, не розвинені, вони самі не в змозі виявляти доброту та співчуття іншим. Групові заняття мають бути спрямовані на розвиток їхніх здібностей.

Наведені результати аналізу розвитку компонентів соціальної компетентності неповнолітніх засуджених свідчать про низький рівень розвитку компонентів соціальної компетентності неповнолітніх. Отримані

результати вказують на необхідність підвищення рівня соціальної компетентності неповнолітніх засуджених шляхом розробки та впровадження технологій як основної складової їх соціально-психологічної підготовки до звільнення.

2.2. Особливості застосування методик індивідуальної та групової психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх засуджених.

Результати емпіричного дослідження та теоретичного визначення умов та факторів соціально-психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх ув'язнених та особливостей розвитку соціальної компетентності неповнолітніх як головного чинника цієї підготовки обумовлюють необхідність розробки соціально-психологічних засобів підготовки засуджених до звільнення.

В силу специфічних умов розвитку соціальних можливостей засуджених в колонії, складності проблеми підготовки засуджених до звільнення, необхідності отримання найбільш важливих і ефективних результатів при обмеженому обсязі соціальних ресурсів необхідно технологізувати підготовчий процес.

При вирішенні проблеми соціально-психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх засуджених ми підтримуємо думку Л. Лепіхової, яка вказує на те, що соціальні здібності розвиваються в процесі спеціально організованого навчання. При підготовці неповнолітніх до звільнення рекомендується використовувати технічний підхід. Відповідно до цього під технологією розуміють збалансовану систему «приймів», призначення яких втілюється в конкретному виді продукції або її складових частинах. Технологія дає відповіді, як і якими способами (методами, прийомами, засобами) досягти поставлених цілей.

Методика підготовки до звільнення неповнолітніх засуджених ґрунтується на принципах особистісно-орієнтованого підходу, одним із яких, як зазначив В. Татенко, є не лише не нашкодити, а й підтримати загальний розвиток неповнолітнього. Важливо свідомо переконатися у гармонійному поєднанні, індивідуальності, характері людини як суб'єкта життя. Інший, як наголошує С. Горенко, полягає у визнанні суб'єктивних властивостей неповнолітніх, що характеризують їх самостійність, незалежність, можливість вибору, право на певні переваги [29, 114].

Враховуючи комплексний характер технології підготовки до виходу з місць позбавлення волі, технологія підготовки до звільнення визначається як цілісна система методів і прийомів і розглядається як сукупність технологій індивідуального та групового навчання, рисунок 2.2.

Соціально-психологічна підготовка до звільнення неповнолітніх засуджених

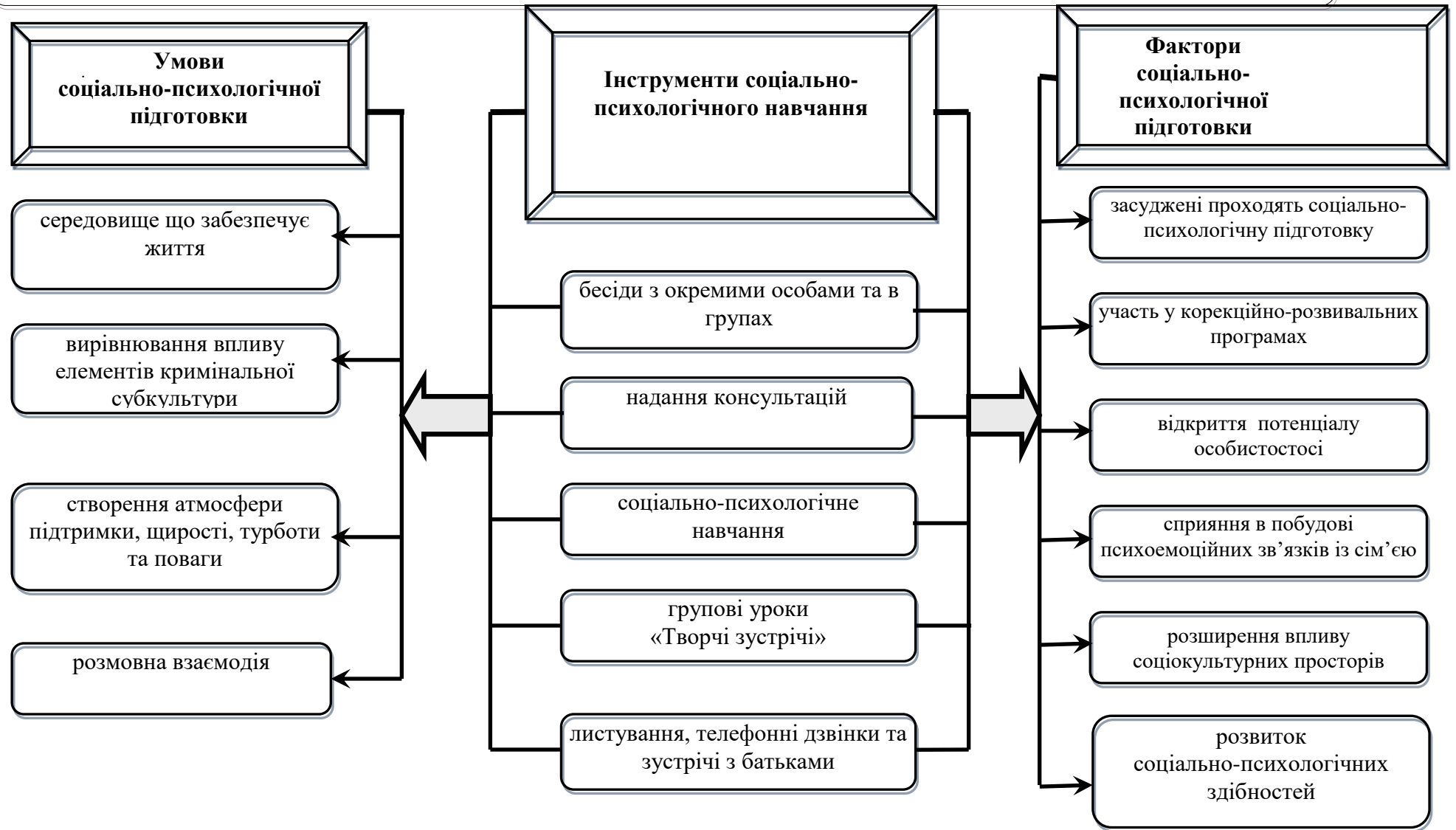

Рис.2.2. Теоретична модель соціально-психологічної підготовки неповнолітніх засуджених до звільнення

Оскільки індивідуальний супровід неповнолітніх засуджених у підготовці до звільнення має свої особливості, розробка методик індивідуальної підготовки до звільнення вимагає досвіду таких видів діяльності у виховних колоніях як становлення, консультування, застосування методів контакту та обміну. Технологія «Розвиток діалогу» Л. Філонова та А. Ліхтарнікова та О. Чеснокової.

Консультування в місцях позбавлення волі спрямоване на відновлення ресурсів і вмінь ув'язнених знаходити вихід із складних життєвих ситуацій. Необхідно зосередити свою увагу на ресурсах вихованця, його потенціалі, а не на проблемі. Враховуючи особливості виховних колоній, ефективність консультативної діяльності щодо вихованців можлива лише за такими принципами: принцип доброзичливого і неосудливого ставлення до неповнолітніх, принцип стихійності, принцип інформованості, принципи конфіденційності, принципи які дотримуються кордонів зворотнього зв'язку та розвитку зв'язків [23, 345]. На цих принципах базуються розроблені в ході роботи методики підготовки осіб до звільнення неповнолітніх засуджених.

Для встановлення довіри у спілкуванні з неповнолітніми засудженими використовуються елементи методу контактного обміну. Це передбачає поступове проходження певних етапів з різними рівнями толерантності, довіри та емоцій: 1 етап - накопичення згоди (початкові напруження у неповнолітніх, зняття психологічних бар'єрів); 2 етап – пошук спільних інтересів (інтереси неповнолітнього визначаються та обговорюються); 3 етап - визнання ефективних у спілкуванні принципів і особистих якостей (обговорюються якості неповнолітніх, корисні для спілкування, успішної діяльності та безпечної поведінки); 4 етап - виявлення небезпечних для спілкування якостей (виявляються негативні якості вихованця, його проблеми, небезпечні сторони його поведінки); 5 етап – вплив індивідів на співрозмовника та взаємопристосування (огляд ситуації з боку та пошук шляхів її вирішення); 6 етап – розробка загальних правил і узгодженого діалогу (вихованці отримують підтримку в роботі над собою та своїми проблемами) [42, 56].

Прийоми розвитку діалогу (А. Ліхтарніков, О. Чеснокова) передбачають використання таких умінь: задавати відкриті запитання, пробуджувати у засуджених пошукову активність і мотивацію, допомагати ув'язненим запозичувати інтереси та потреби вихованців, досліджувати особистий досвід і протиріччя в його позиції. Використовуються закриті запитання як спосіб розкрити внутрішні перешкоди на шляху до успіху. Надається позитивний відгук. Узагальнюється і реконструюється досвід і знання учасників діалогу. Відбувається перекладання відповідальності через відкриті запитання [17, 90-95].

У роботі з неповнолітніми ув'язненими також важливо використовувати прийоми групового навчання, на відміну від індивідуального навчання, де таким носієм виступають лише соціальні педагоги та психологи. У цьому випадку основним засобом впливу є група. Як зазначала Н. Максимова, специфіка групової роботи полягає в цілеспрямованому використанні групової динаміки відповідно до корекційно-розвивальних цілей. Уся сукупність відносин і взаємодій, що виникають між членами групи [23, 356].

У практиці роботи навчальних закладів використовуються такі технології групової роботи: 1) «Тематичний тренінг» – запобігає негативним явищам, стимулюючи особистісне зростання, підтримуючи прийняття рішень, навчаючи важливим життєвим навичкам та надаючи корисну інформацію; 2) «Консультативна група» - вид групової роботи, спрямований на вирішення проблем міжособистісного спілкування учасників; 3) «Тренінг особистісного зростання» - його основне завдання сприяти гармонії особистості, подоланню внутрішніх перешкод, що перешкоджають ефективному самовизначенню, використанню внутрішніх ресурсів; 4) «Психокорекційна група» - з'ясувати, проаналізувати, розпізнати та опрацювати проблеми вихованців, виправити неадекватне ставлення, неправильне ставлення, емоційні та поведінкові стереотипи щодо себе та оточення; 5) «Соціально-педагогічний тренінг» (СПТ) – набуття конкретних соціально-педагогічних знань, підвищення рівня

компетентності у сфері спілкування, розвиток навичок саморефлексії, уміння аналізувати ситуацію, поведінку та емоційний стан. Ефективність використання СПТ як методики групової роботи з неповнолітніми ув'язненими доведена багатьма вченими. Вибір такого інструменту визначається рядом переваг. По-перше, навчання є засобом впливу, спрямованим на розвиток знань, соціальних орієнтирів, умінь і досвіду у сфері міжособистісного спілкування, засобом розвитку комунікативних здібностей (Л. Петровська) [59]. По-друге, навчання – це сукупність методів розвитку здатності до навчання й оволодіння складними видами діяльності (Ю. Ємельянов) [46]. По-третє, це навчання стосується методу активного соціального навчання як комплексного соціально-педагогічного напрямку розвитку комунікативних навичок (О. Ковальов) [62]. По-четверте, групове консультування є засобом активного групового навчання комунікативним навичкам (розвитку важливих якостей, адаптації до нових соціальних ролей з відповідною модифікацією самооцінки) (Б. Паригін) [57].

В основі СПТ підготовки неповнолітніх правопорушників до звільнення лежать ідеї гуманістичної, когнітивної та поведінкової психотерапії. Гуманістична психотерапія базується на унікальності та самоповазі людини. Враховуючи це, СПТ для підготовки до випуску покликаний допомогти вихованцям знайти сенс свого життя, зрозуміти цінність свого існування, визнати особисту свободу та відповідальність за свої дії та реалізувати свій потенціал.

Когнітивні підходи базуються на теоріях, які розглядають особистість на основі організації когнітивних структур. Тренери вивчають дезадаптивне мислення вихованців і виявляють когнітивні викривлення та переконання. Його основна мета – навчити неповнолітніх формуванню нових способів мислення, соціальних інтересів, особистих інтересів, самоконтролю, терпіння, гнучкості, самосприйняття тощо. Когнітивні репрезентації минулого досвіду впливають на сприйняття поточного досвіду, допомагають упорядкувати нову інформацію та сформуванню свідоме позитивне ставлення до цінності «життя без злочинів».

Визнання перешкод, які можуть заважати особистісним змінам, стоїть в основі пошуку нових моделей поведінки.

Поведінковий вимір включає розвиток соціальних навичок для заміни злочинної поведінки. Відповідно до принципової позиції поведінкового підходу, процес зміни стереотипів проблемної поведінки та набуття продуктивних стратегій – це процес, у якому вихованці на власному досвіді дізнаються, що нова поведінка допоможе вирішити проблему. Вона ефективна лише в тому випадку, якщо є можливість її перевірити. Такі можливості слід надавати в контексті безпосередньої роботи в групах і як домашнє завдання між зустрічами.

У своїй роботі з неповнолітніми тренери натякають на наявність проблем, підтримують їх на шляху змін і надають позитивний зворотній зв'язок, який можна використовувати як засіб протидії контрпродуктивним формам поведінки, які закріплюються після звільнення. Для цього використовуються методи рольової гри, щоб планувати та впроваджувати нові моделі поведінки без образ у ситуаціях, важливих для особи після звільнення, а також для зміцнення нових навичок шляхом розігрування цих ситуацій у групах. Рекомендується прояв соціальних навичок: встановлення психологічного контакту, адекватного реагування на критику, контролю негативних емоцій, протистояння зовнішньому тиску, конструктивного вирішення конфліктних ситуацій. Позитивне ставлення до майбутнього неповнолітніх ув'язнених неможливе без формування навичок постановки цілей, передбачення та побудови алгоритмів конструктивного плану дій після звільнення.

Тому створений у ході роботи варіант СПТ для підготовки до звільнення неповнолітніх засуджених спрямований на розвиток елементів соціальної компетентності та розкриття особистісного потенціалу засуджених.

Алгоритм навчання включає сім тематичних етапів:

- 1 етап – звикання до принципів і правил роботи в групах. Розкриття особистісного потенціалу мешканців колонії, самопізнання, саморозкриття, розпізнавання власних особливостей, оновлення «Я-концепції»;
- 2 етап – визнання та прийняття власного негативного минулого досвіду, відновлення емоцій та очікувань, пов'язаних зі звільненням;
- 3 етап – побудова правової бази для формування навичок відповідальної поведінки, пробудження інтересу до суспільно-політичного життя країни та активізації національної свідомості та громадянської діяльності;
- 4 етап – формування навичок емоційної саморегуляції;
- 5 етап - розвиток навичок ефективного та конструктивного спілкування в конфліктних ситуаціях;
- 6 етап – вихованці отримують навички постановки цілей та побудови алгоритмів конструктивних планів дій після звільнення;
- 7 етап - узагальнення та обговорення результатів та розробка позитивних життєвих орієнтирів для життя без злочинів після звільнення з колонії для неповнолітніх.

Програма соціального виховання неповнолітніх ув'язнених розрахована на 18 годин із тривалістю кожного заняття по 40 хвилин. Заняття з неповнолітніми ув'язненими повинні проводитися один раз на тиждень протягом трьох місяців. Такий метод проведення занять сприяє перенесенню набутих під час навчання вмінь і навичок у реальне життя, показує, як ці навички використовувалися, що саме вдалося, а де були перешкоди, дає можливість вчитися.

Тому що, за результатами дослідження А. Гусака, засуджені перед звільненням є малоосвіченими, нездатними демонструвати навички етикету, виявляти байдужість до мистецтва, примітивне задоволення інтересів і потреб, тому що їм це подобається. Дослідники зазначають, що процес акультурації знаходиться на досить низькому рівні [39]. Тому готувати неповнолітніх

засуджених до звільнення необхідно шляхом надання їм знань про соціокультурні норми суспільного життя, формування інтересу до мистецтва і творчості.

Конструювання уявного внутрішнього світу людини в результаті різноманітних актів творчості, на думку П. Горностая, є дієвим засобом реабілітації при трансформації чи руйнуванні життєвого світу людини. З огляду на це розроблено комплекс групових занять «Творчі зустрічі», під час яких неповнолітні засуджені знайомляться з результатами діяльності митців у різних напрямках творчості (зустрічі з художниками, поетами, гітаристами).

Ключовим елементом у підготовці до звільнення є допомога ув'язненим у встановленні психологічного та емоційного зв'язку зі своїми сім'ями. Встановлення відносин з членами сім'ї відбувається двома шляхами. Перший – дистанційне спілкування, телефонні розмови. Також надається можливість безпосередньо спілкуватися з родинами в колонії під час відвідування та періоду виховання дітей.

Виходячи з вищевикладеного, питання соціально-психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх засуджених вирішується шляхом використання технологій, які поєднують прийоми індивідуального та групового навчання, спрямовані на створення умов та активізацію соціальних чинників, які можна вирішити за допомогою психологічної підготовки, тобто розвитку соціальних здібностей, шляхом розкриття особистісного потенціалу, розширення впливу соціокультурного простору, підтримки дружніх стосунків із родиною.

На рисунку 2.3. представлена схема впровадження технології підготовки неповнолітніх до звільнення. У державній установі «Оріхівська виправна колонія N88» впроваджено розроблену технологію.

Рис. 2.3. Схема впровадження технології соціально-психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх вихованців

У роботі беруть участь 24 людини, в тому числі неповнолітні ув'язнені, яким залишилося відбути покарання менше півроку. Ця техніка заснована на принципі спонтанності. Кожен вихованець, який бажає взяти участь, запрошується на індивідуальну лекцію, а потім, за згодою, бере участь у групових навчальних заходах, у результаті чого утворюються дві навчальні групи.

Реалізація індивідуальних і групових прийомів підготовки неповнолітніх до звільнення передбачає навмисне створення таких умов і активізацію окремих факторів.

Ефективність застосування технології підготовки осіб до звільнення залежить від створення психологічно сприятливої атмосфери та грамотної підготовки координаторів (тренерів). Зустрічі з неповнолітніми засудженими повинні проходити в спокійній обстановці та комфортному приміщенні. Бажано, щоб це була кімната психічного та емоційного розвантаження, яка згідно із законодавством є у кожній виховній колонії, але це може бути й будь-яка інша кімната, яка відповідає вимогам трудової діяльності.

Рішення брати участь у запропонованій діяльності неповнолітній прийняв сам. Це пояснюється тим, що це не може бути змінено адміністративним тиском, оточенням ув'язненого чи іншими обставинами, і лише власне бажання засудженого може змусити вихованця брати участь ефективно та результативно. Уже під час перших бесід, побудованих на принципах розвиваючого діалогу, починає працювати нова модель стосунків. Іншими словами, відбувається заохочення неповнолітніх брати на себе відповідальність, надаючи їм право вибору та рішення. «У вас є права: ви маєте право вибирати, чи брати участь у технології, готовій до звільнення; можете вирішувати, чи підписувати угоду; маєте право мати власну думку; можете вибирати, чи брати участь у технології, готовій до звільнення; маєте право бути почутим. - «Я бачу, чую і відчуваю тебе»; - «Ти мені цікавий» - «Ти можеш почати нове життя, не вчиняючи злочину, я в це вірю».

Зустріч триває 40-45 хвилин. Скорочення часу виклику не дозволяє бездоганно та переконливо представити технологію, готову до звільнення. Якщо розмова буде занадто довгою, вихованець втомиться і втратить інтерес як до розмови, так і до самої техніки.

Як зазначалося в попередньому підрозділі, під час підготовки до звільнення неповнолітні ув'язнені перебувають у стані страху та тривоги. Це пояснюється невпевненістю в майбутньому, очікуванням труднощів у реальному житті, відсутністю уявлень про життєві стратегії. Тому, приймаючи участь у технології, ми покладаємося на розуміння та підтримку. Тому перед психологами постає завдання під час індивідуальних бесід створити атмосферу довіри, доброзичливості та чесності, що сприяє готовності вихованців брати участь у подальшій груповій роботі.

Слід зазначити, що однією з умов, яка сприяє підготовці до звільнення, є нівелювання впливу кримінальної субкультури. Засуджених буде попереджено про це та пояснено, що ця умова є обов'язковою. У технологічних роботах не має значення, до якої класової групи належать ув'язнені; усі вони навчаються разом із неформальним наставником («вищий клас») та учнем «нижчого класу». Використання технічного жаргону заборонено як на індивідуальних зустрічах, так і на групових заняттях. Якщо ще були ситуації, коли вживалися заборонені вирази, неповнолітнім пропонувалося вибрати вірш якогось поета і продекламувати його перед групою, демонструючи силу літературної мови. У першому класі неформальний лідер намагався керувати виконанням конкретних вправ. У цих ситуаціях вправа переривалася і правила групи повторювалися з коментарями тренера щодо ролі кожного учасника в тренінгу. Ситуації тиску, приниження та неповаги до студентів не допускалися ні за яких обставин.

Обов'язок тренера - створити простір довіри та психологічно комфортні умови для роботи із неповнолітніми. Для цього психолог повинен: виявляти щире зацікавлення вихованцем і щире бажання йому допомогти, уважно

вислухати засудженого і дати йому можливість поговорити про проблемні питання. При цьому зберігається конфіденційність розмови. Відмовляються від оцінки характеру піддослідного в конкретній проблемній ситуації, натомість аналізується дана ситуація.

Колоніальне населення свідомо чи несвідомо приєднується до кримінальної субкультури, за нормами якої контакти з представниками колоніальної адміністрації є небажаними, що викликає у них когнітивний дисонанс. З одного боку, є інтерес до нових діячів з колоній, які є представниками «вільного життя», а з іншого сприйняття людини з адміністрації. Тому для таких тренерів влаштовують тести на чесність і толерантність, намагаючись зрозуміти, чи варто цій людині довіряти, відкриватися і співпрацювати.

Найчастіше це стосується особистої інформації про засудженого, яку тренер отримує від ув'язненого під час консультування. Під час тренінгу вихованці зверталися за консультацією з особистих питань, коли не хотіли обговорювати певні моменти свого життя в груповій обстановці. З ними проводилась консультація, але її виправний ефект залежить від повного розкриття засудженого. Завдання тренера-консультанта – допомогти неповнолітнім прийняти реальність, пізнати себе та підготувати їх до активної роботи над собою, дотримуючись загальноприйнятих норм поведінки в суспільстві.

У консультаційній роботі важливо було дотримуватись принципу конфіденційності. Відвертість і саморозкриття можливі тільки в тому випадку, якщо вихованець впевнений у власній безпеці. Якщо проблема вихованця загрожує його життю та здоров'ю, тоді тренер повинен звернутися до адміністрації, адже найцінніше це – життя. В інших, менш ризикованих випадках, все, що в'язень говорить під час розмови, не може бути повідомлено адміністрації колонії або іншим ув'язненим.

Застосування методик індивідуальної підготовки неповнолітніх до звільнення здійснюється в такі етапи:

Першим кроком є встановлення особистого контакту. Тренер зустрічає вихованця, надає зручне місце для розмови і вибирає нейтральні теми для початку розмови про проблеми, з якими людина не згодна. Після цього психолог знайомиться із засудженим, надає повну інформацію про нього та повідомляє про мету його перебування в колонії.

Другий етап – це діагностика, яка спрямована на вивчення з неповнолітнім очікуваних труднощів після звільнення за допомогою наступних запитань: як ви думаєте, чи будуть труднощі, коли ви вийдете з в'язниці? Які саме? Як ви думаєте, чи готові ви жити в суспільстві? Чи вірите ви, що після звільнення більше ніколи не потрапите до колонії? Чи хочете вже зараз почати готуватися до звільнення?

Третій крок – ознайомлення вихованців із технологією підготовки до звільнення. Інформувати засуджених про мету, основні завдання та формат такого навчання. Осмислення форми групової роботи – тренінг та гурткова діяльність «Творчі зустрічі». З'ясувати роль тренерів та учасників тренінгу в процесі діалогу. Підвищити мотивацію до роботи в тренінговій групі, показавши переваги такого виду роботи.

Четвертий етап - прийняття рішення. Ознайомившись із технологією підготовки до звільнення, засуджені отримують можливість вибирати, брати чи не брати участь у такій роботі.

П'ятий етап допомагає сформувавши мету та очікування щодо участі в такій роботі.

Шостий крок – укладення договору із вихованцем на участь у процесі підготовки за допомогою технології, якщо ув'язнений погоджується. Підписуючи форму згоди, неповнолітній може передавати відповідальність за свою роботу, розмірковувати про свій життєвий досвід, визнавати свої потреби,

цінності та ресурси, ставити цілі та приймати самостійні рішення. Це сприяє відновленню в області мотивації.

Під час впровадження технологій підготовки осіб до звільнення використовувалися такі методики: прийоми активного слухання - звернення до вихованців з відкритою поставою під час мовлення, структуруванням висловлювань та інтонацією, що сприймає їх стан у позитивній формі; перефразування; узагальнення; техніка «Я - повідомлення» — розмова від першої особи та повідомлення про себе та свої почуття; техніка передачі відповідальності – делегування відповідальності за рішення, дії та вчинки вихованців.

Тому першим етапом техніки підготовки до звільнення є індивідуальне навчання, суть якого полягає у створенні атмосфери довіри, щирості, турботи та поваги під час взаємодії та ознайомленні засуджених з подальшою груповою роботою з підготовки до звільнення.

Техніка групового навчання перед звільненням неповнолітніх націлена на активізацію елементів навчання соціальної психології, в тому числі навчання соціальної психології (Додаток Б), групові заняття «Творчі зустрічі», усвідомлення вихованців психологічного та емоційного зв'язку з родиною.

Цілі СПТ були досягнуті шляхом виконання наступних завдань:

- розвиток і модифікація уявлень засуджених про себе («Я-концепції»);
- формування вміння розпізнавати свої особистісні якості та якості інших;
- визнання та прийняття свого минулого негативного досвіду;
- відновлення позитивних і негативних емоцій та очікувань, пов'язаних зі звільненням з колонії;
- виклик інтересу до суспільно-політичного життя країни;
- активізація національної свідомості засуджених та формування почуття обов'язку громадянина;

- розвиток організаторських здібностей та прогнозування власної поведінки;
- формування соціальних навичок, вміння ефективно та конструктивно спілкуватися в конфліктних ситуаціях;
- розвиток навичок емоційної саморегуляції;
- розвиток здатності психологічно зближуватися з іншими людьми;
- формування у засуджених готовності до самостійного прийняття рішень, підтримки у побудові позитивних життєвих цілей, прагнення до самовираження в соціально позитивній діяльності.

Більшість вправ і завдань СПТ спрямовані на підвищення рівня компонентів соціальної компетентності. Тобто соціально-правова свідомість, усвідомлення громадянського обов'язку, емоційна рівновага, організація та прогнозування власної поведінки, навчання конструктивній взаємодії, контроль форм поведінки, самоаналіз, самопізнання, розвиток незалежності та спонтанності, емпатія до партнера, зосередженість на важливих життєвих цілях.

Усі тренінгові заняття проводились за загальноприйнятими в практиці психолога структурами та алгоритмами. Вітання; розминка; діагностика проблем; теоретична частина призначена для змістової частини гурткової діяльності (міні-лекції); відпрацювання навичок (виконання серії вправ, обговорення питань і проблем); узагальнення набутих умінь і навичок відбувається в процесі рольової гри та вирішення проблемних ситуацій, що вимагають застосування набутих умінь і навичок: рефлексія, міжособистісна підтримка; прощання.

Розглянувши алгоритми навчання, необхідно визначитися з основними методами, форматами та методами цієї роботи. Одним із методів навчальної діяльності є міні-лекції (їх у запропонованому тренінгу сім), які передбачають формат активного засвоєння нового матеріалу про державний устрій України. Визначення понять: «Я-концепція», закон, спілкування, емоції, конфлікт. Міні-

лекції дали змогу активізувати, поглибити та структурувати знання вихованців у сфері міжособистісних відносин та у сфері суспільства і права.

Наступним основним методом застосування та вивчення навичок спілкування є метод групової дискусії. Тренінг дозволяє учасникам розглядати питання з різних сторін (це допомагає прояснити взаємні позиції та зменшує небажання отримувати нову інформацію від тренера чи інших членів групи), а групове обговорення використовувалося як спосіб рефлексії всередині групи протягом усього аналізу. Це посилювало згуртованість групи і водночас заохочувало учасників до саморозкриття. У ході дискусії вихованців спонукали до формування думок, обговорення власних думок, уникання образи інших та (за допомогою «Я-повідомлення») висловлювання чужої думки без «випендрювання». Дискусії слугували способом отримати знання про комунікацію, зміцнити та розвинути компетенції та навички ефективної комунікації.

Техніка під назвою «мозковий штурм» була використана для обговорення проблем у групах і пошуку рішень. Це означає генерування різноманітних ідей за короткий проміжок часу, розробку нестандартних ідей, пошук рішень у ситуаціях, а також наявність запутаної інформації та розподілу між багатьма джерелами. Це складається з кодифікації інформації під час мозкового штурму, інтеграції команди учасників мозкового штурму [15]. Такий підхід дозволив неповнолітнім ув'язненим вийти за рамки стандартних рішень і продемонструвати творчі підходи до вирішення проблем. Під час «мозкового штурму» були створені умови для подолання психологічної інерції та страху висловлювати абсурдні думки через критику та стимулювання творчої праці. За допомогою цього методу неповнолітні ув'язнені визначають роль емоцій у житті та причини ризикованої поведінки в ситуаціях тиску.

Напрямок підвищення рівня розвитку елементів соціальної компетентності неповнолітніх засуджених визначає доцільність використання рольових ігор у виховній діяльності. Тренери підбирають проблемні ситуації,

актуальні для неповнолітніх ув'язнених після звільнення (телефонні розмови та співбесіди з роботодавцями, перші зустрічі з друзями після звільнення, тиск і конфліктні ситуації) та розігрують їхні історії. Кожен учасник гри виконує роль відповідно до своїх творчих здібностей, характеру, соціальних орієнтирів і розуміння таких ролей.

Ця рольова гра дала можливість змоделювати більш успішну поведінку вихованців, практикуватися в безпечному середовищі і отримати схвалення та позитивний відгук від учасників. Після кожної гри велася дискусія. Учасники ділилися своїми роздумами про те, як вони почуваються в тій чи іншій ролі, що спонукало їх до дій. Це дало можливість вихованцям розвинути психологічну спостережливість, навчитися пояснювати поведінку інших людей і бачити міжособистісні ситуації очима свого партнера.

Видом роботи на основі стратегії використання інтелектуального потенціалу вихованців є розв'язування проблемних ситуацій. Це ситуації, які, якщо у суб'єкта немає алгоритму дій, призводять до дослідження невідомого на основі використання зв'язків з відомим. Його рушійним механізмом є підхід до вирішення проблем. Він складається з дослідницької діяльності, яка починається з постановки питань і закінчується вирішенням проблеми. Психологи часто стверджують, що готові поради та рекомендації не мають достатньо стимулюючого ефекту, щоб самостійно шукати вихід із ситуації, що склалася. Самостійно досягнуті результати оцінюються над цілим списком готових рекомендацій. Застосовуючи цей метод, учасники групи навчилися всебічно думати, детально розглядати та шукати шляхи вирішення проблемних ситуацій.

Проблемно-активний метод навчання дозволяв неповнолітнім не тільки знайти вихід із певної некомфортної ситуації, а й визначити аналітичну стратегію, яка є спільною для всіх справ певного типу. Однак, працюючи над проблемною ситуацією, вдалося лише зрозуміти інцидент і теоретично визначити, як його вирішити. Але поведінковий тренінг мав практичний ефект.

Він надав ефективні практики поведінки, які дозволяють не тільки думати про проблеми, а й практикувати реальні рішення. Учасники вправлялися у вирішенні ситуацій, які викликали особливі труднощі. Такі ситуації включають знайомство, запитання, прийняття критики, звернення за допомогою тощо.

Для активізації самосвідомості, саморозкриття, взаєморозуміння учасників тренінгу, зняття напруги та негативних емоцій використовувалися техніки арт-терапії: малювання, колаж, кінотерапія.

Психо картина служить засобом невербального вираження учасниками емоційних станів, повідомлення конкретного психологічного змісту або психологічного зображення. Дана методика сприяла розвитку навичок роботи зі своїми емоціями та психоемоційними станами, їх розпізнавання та аналізу. Аналіз таких психокартин, як «Мій портрет у сонячному світлі», «Мій герб», «Малюнки з дитинства і зрілості», «Уроки минулого», «Свобода» дозволив визначити деякі глибинні утворення, ставлення до свого становища у світі, соціальні страхи, наявність деструктивних форм поведінки, які перешкоджають розвитку компонентів соціальної компетентності.

Під час тренінгу особлива увага приділялась формуванню у неповнолітніх ув'язнених позитивного ставлення до подальшого життя після звільнення, почуття власної відповідальності за власне життя. Арт-терапевтичний метод колажу допоміг виявити психологічний стан хлопців перед звільненням, розкрити їхні переживання та очікування, розкрити прихований творчий потенціал. Створюючи свої колажі, неповнолітні ув'язнені проектували своє майбутнє життя після звільнення.

Використовуючи техніки кінотерапії, навчили вихованців, як долати складні життєві ситуації, з якими стикаються герої художніх фільмів. Фільм є метафорою конкретної життєвої ситуації, тому, щоб він мав терапевтичний ефект, сюжет фільму повинен бути схожий на ситуацію, в якій перебуває неповнолітній, і продуктивний спосіб виходу з неї. З точки зору соціального навчання, сюжет фільму є моделлю складних життєвих ситуацій для учасників

групи та алгоритмом їх вирішення. Переглядаючи фільми та аналізуючи емоційне сприйняття образів, які вони містили, учасники розуміли власні особистісні характеристики та відкривали несвідомі сценарії та моделі поведінки.

Тому на 17 сесії тренінгу використовувалися елементи кінотерапії для розвитку позитивного ставлення до подальшого життя після звільнення та усвідомлення власної відповідальності за життя. Вибрано для перегляду художній фільм «Життя прекрасне» італійського режисера Роберто Беніньї, який здобув неймовірну кількість нагород (Гран-прі Канського кінофестивалю, дві «статуетки Оскар» — Найкращий актор та Найкращий іноземний фільм). Роберто Беніньї зняв фільм про те, як ніколи не можна втрачати надію в будь-якій ситуації і як важливо залишатися оптимістом, незважаючи ні на що. Сюжет фільму «Життя прекрасне» став для учасників групи зразком важких життєвих ситуацій, схожих на ті, в яких вони опинилися. Однак більшість вихованців відзначили, що їхнє становище набагато краще, ніж у головного героя. Під час обговорення неповнолітні ув'язнені високо оцінили батька хлопчика, його почуття гумору, вміння знаходити вихід із небезпечних ситуацій та жагу до життя. Вихованці дивляться цей фільм, щоб змусити їх дивитися в майбутнє з надією, знаходити щось позитивне в будь-якій ситуації, і якщо вони проживуть своє життя з посмішкою, як герої фільму, вони обов'язково посміхнуться.

Використання притч у діяльності тренінгової групи було спрямоване на стимулювання у неповнолітніх ув'язнених впевненості у собі, усвідомлення особистої відповідальності за власний вибір і життя (притчі «Метелик», «Цінність часу», «Щастя»). Аналогії тренер навів наприкінці заняття, як незвичайний спосіб підбиття підсумків. Ця аналогія, яка включала метафори, була по-різному сприйнята учасниками тренінгу, але вона мала ефективний вплив на загальну групову динаміку.

Умови тренінгової роботи дозволяють слухачам аналізувати ситуації міжособистісного спілкування на основі виявлення реакцій партнерів по спілкуванню, набувати необхідного досвіду в будь-якій ситуації для успішного спілкування після звільнення, розвивати навички організації, навички передбачення та спілкування, власні дії.

Підбиття підсумків групової роботи дозволило відстежити процеси, що відбуваються в групі, та оцінити результати, отримані як групою в цілому, так і кожним учасником групи зокрема. Цей процес має кульмінаційний характер, коли він супроводжується глибокою рефлексією всієї групи, високими емоціями та вдячністю всіх учасників, завдяки чому досягнуто певних позитивних результатів. Відбувається структурування особистого досвіду, а також розглядаються шляхи подальшої роботи кожного члена групи над собою. Важливою частиною роботи тренера на цьому етапі є отримання зворотного зв'язку від групи. Це дозволяє оцінити ефективність виховного процесу. Усі учасники тренінгу показали позитивні зміни у розвитку навичок ефективної комунікації, підвищенні загального рівня соціальної свідомості та підвищенні почуття відповідальності за власне життя після звільнення. Важливо, що більшість учасників мали дуже позитивний вплив на розвиток своїх особистісних якостей, головним чином через глибоку саморефлексію та самопізнання, а також шляхом розширення своїх знань про власні здібності під час групової тренінгової роботи.

За словами більшості опитаних, участь у тренінговій групі була для них «справжнім уроком». Це тому, що вони змогли «відчути в собі силу, щоб подолати будь-яку важку ситуацію на свободі після звільнення. Розвиток комунікативних навичок, вміння попереджати та розвивати «вирішення конфліктів», «розуміти вагу власної відповідальності за майбутнє життя», «оцінювати позитивні та негативні сторони кожної події». Це суб'єктивні враження неповнолітніх ув'язнених, які брали участь у тренінгу.

Таким чином, запропонований соціально-психологічний тренінг дав змогу виокремити умови, необхідні для розвитку структурних елементів соціальної компетентності.

Важливим елементом соціально-психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх ув'язнених є підтримка позбавлених волі налагодження психологічних та емоційних стосунків із сім'єю. Під час підготовки до звільнення, ми розробили алгоритм надання допомоги засудженим у здійсненні психоемоційних зв'язків з їх сім'ями, згідно з сімейними стратегіями А. Фінаєвої [13].

Тому, якщо вихованець має стабільну підтримку сім'ї, робота тренера спрямована на гармонізацію цих стосунків. Під час групових бесід пояснюють учасникам роль дружніх родинних стосунків у житті загалом, важливість підтримки членами сім'ї один одного у складних життєвих ситуаціях. На заняттях засуджені писали листи подяки батькам за підтримку в колонії. Вихованцям дозволили раз на тиждень телефонувати батькам. У процесі виконання домашніх завдань (наприклад, написання творчої роботи на тему «Історія твого імені», «Моя мета — повернутися додому») учасники вчаться зміцнювати стосунки з родиною. Під час телефонних розмов вони з'ясували подробиці свого генеалогічного дерева, обговорили продовження роботи та навчання після звільнення, узгодили свої плани на майбутнє з планами батьків. Таким чином батьки могли бути залучені до процесу надання підтримки неповнолітнім після звільнення дистанційно або шляхом безпосередньої участі в консультаціях.

Дана робота була спрямована на виявлення причин епізодичних стосунків неповнолітніх із родиною, які мали індивідуальний характер. Тренери за підтримки педагогів спілкувалися з батьками, нагадували про значення та важливість сім'ї в процесі реінтеграції дітей, надавали консультації для покращення стосунків між родинами. Вихованці також працювали над формуванням позитивного ставлення до своєї родини.

Серед засуджених також були присутні стратегії дистанційного спілкування з членами сім'ї. Причини такої поведінки батьків з'ясовувалися, і якщо в сім'ї є абсолютне неблагополуччя або його відсутність, докладалися зусилля для пошуку організації, яка надасть соціально-психологічну підтримку вихованцю після звільнення. Встановлювався зв'язок з регіональними центрами соціальної адаптації засуджених після звільнення, уточнювалися адреси та перелік їхніх послуг залежно від місця проживання засуджених. Важливо працювати з організацією, яка може залучити вихованця до кола конструктивного, просоціального спілкування після звільнення. Крім того, для таких неповнолітніх практикується соціально-позитивний спосіб життя без підтримки сім'ї.

Тому методики соціально-психологічної підготовки звільнення неповнолітніх засуджених, розроблені в ході проведення операцій, являють собою поєднання прийомів індивідуальної та групової підготовки, спрямованих на: створення життєзабезпечуючих умов перебування у виховній колонії; нівелювання впливу елементів кримінальної субкультури; створення у спілкуванні з учасниками атмосфери довіри, чесності, турботи та поваги; активізацію таких елементів соціально-психологічного тренінгу, як розвиток соціальних здібностей, розкриття особистісного потенціалу, розширення впливу соціокультурного простору, підтримання дружніх стосунків із родиною.

2.3. Підвищення рівня соціальної компетентності неповнолітніх ув'язнених як наслідок впровадження технології соціально-психологічної підготовки перед звільненням

Визначаючи ефективність розроблених методик у соціально-психологічній підготовці неповнолітніх засуджених до звільнення, ми розглядаємо можливість встановлення показників соціальної компетентності та ефективності запропонованих методик у соціально-психологічній підготовці до звільнення, якою мірою це сприяло підвищенню рівня основного чинника

здібностей. Тобто встановити, чи мають місце компоненти соціальної компетентності неповнолітніх засуджених, визначені в теоретичній частині дослідження, а саме динаміка розвитку соціально-правової свідомості, почуття громадянського обов'язку, життєвих орієнтирів, соціальні навички, мотивація досягнення, ставлення до себе, а також здатність до психологічного контакту з іншими людьми.

У виправно-виховному етапі дослідження брали участь 48 неповнолітніх ув'язнених, яким до закінчення терміну покарання залишилося менше шести місяців. Усі учасники експерименту проживали на станції соціальної адаптації та відвідували школу підготовки до звільнення, де лекції та практичні заняття з підготовки до звільнення читали представники адміністрації колонії. З них 24 людини сформували експериментальну групу, яка впроваджувала розроблену нами технологію звільнення неповнолітніх ув'язнених. До контрольної групи увійшли 24 учні, які відвідували лише підготовчу школу до колоніального звільнення.

За правилами класичних експериментів до впровадження технології перший діагностичний зріз проводився на основі шести методик і анкет, визначених за результатами підтверджуючих досліджень. Тест «Комунікативні навички» Ю. Гілбух; Л. Міхельсон. Як діагностувати емоційні бар'єри в міжособистісному спілкуванні (В. Бойко). Як діагностувати поведінку особистості в конфліктних ситуаціях (К. Томас). Тест «Осміслене життєве спрямування» (Д. Леонт'єв). Як досліджувати зміст правосвідомості (Г. Абрамова). Опитування «Соціальна обізнаність неповнолітніх засуджених».

За результатами першого діагностичного зрізу було створено дві групи по 12 осіб, яким до закінчення терміну покарання залишилося менше шести місяців, і дві контрольні групи, в кожній групі фіксували показники соціальної компетентності. Для підтвердження ефективності соціально-психологічних методик у підготовці неповнолітніх ув'язнених до звільнення було проведено

другий діагностичний зріз за тими ж методами, що й раніше, до проведення розвивального впливу.

Аналіз отриманих результатів показав, що в експериментальній групі відбулися позитивні зміни в рівні розвитку компонентів соціальної компетентності неповнолітніх засуджених, тоді як у контрольній групі статистично значущі зміни відбулися лише за окремими показниками. Розглянемо докладніше зміни показників для досліджуваних груп.

Порівняльний аналіз рівня соціальної компетентності неповнолітніх засуджених доцільно розпочати з вивчення динаміки рівня правосвідомості. Як показано в таблиці 2.13, до впровадження цієї методики в експериментальній групі неповнолітніх ув'язнених спостерігався дуже низький або зовсім не високий рівень правової свідомості. Після застосування освітніх технологій 8,3% респондентів мали високу правову обізнаність, а низької правової обізнаності, яка є елементом соціальної компетентності, не було у жодного (29,2% до експерименту). На 25% зросла кількість респондентів із середнім рівнем правових знань.

Таблиця 2.13

**Зміни рівня правосвідомості в експериментальній та контрольній
групах неповнолітніх засуджених**

Рівень правосвідомості	Експериментальна група (%)		Контрольна група (%)	
	До дослідження	Після дослідження	До дослідження	Після дослідження
дуже низький	–	–	–	–
низький	29.2	–	20.8	4.2
невизначений	50.0	45.8	50.0	62.5
середній	20.8	45.8	29.2	29.2
високий	–	8.3	–	4.2

Щодо контрольної групи, то на експериментальній фазі дослідження відбулися деякі зміни в рівні правосвідомості. Кількість респондентів із низьким рівнем правосвідомості (раніше фіксувався у 20,8% неповнолітніх засуджених) зменшилася до 4 осіб. На 2% зростає кількість респондентів, які не

впевнені щодо рівня своєї правосвідомості, а 4,2% неповнолітніх ув'язнених мають високий рівень обізнаності.

Отже, під час експерименту рівень правосвідомості підвищився як в експериментальній, так і в контрольній групах. Проте в експериментальній групі позитивні зрушення були більш якісними завдяки застосуванню методик підготовки до звільнення.

Наступною складовою соціальної компетентності є соціальна свідомість. Отримані результати (табл. 2.14.) показують, що до впровадження цієї технології 37,5% неповнолітніх ув'язнених експериментальної групи мали високий рівень задоволеності вирішенням соціальних та сімейних проблем після звільнення та після участі у підготовчій роботі. Після тренінгу взагалі не виявлено респондентів із низьким рівнем знань (до експерименту таких було 8,3%). У контрольній групі позитивної динаміки цього показника на достовірному рівні не спостерігалось.

Таблиця 2.14

Зміни рівня суспільної свідомості в експериментальній та контрольній групах неповнолітніх засуджених

Соціальна свідомість	Експериментальна група (%)		Контрольна група (%)	
	До дослідження	Після дослідження	До дослідження	Після дослідження
<i>Рівень обізнаності щодо вирішення соціальних та сімейних проблем після звільнення</i>				
низький	8.3	–	4.2	4.2
середній	54.2	16.7	54.2	54.2
високий	37.5	83.3	41.7	41.7
<i>Рівень усвідомлення способів продуктивної взаємодії в діяльності</i>				
низький	37.5	–	50.0	37.5
середній	58.3	25.0	45.8	54.2

Продовження таблиці 2.14

високий	4.2	75.0	4.2	8.3
<i>Рівень усвідомлення власних особистісних характеристик, що допомагає досягти ефективності у взаємодії та діяльності</i>				
низький	41.7	–	58.3	45.8
середній	54.2	12.5	41.7	54.2
високий	4.2	87.5	–	–
<i>Загальний рівень соціальної свідомості</i>				
низький	29.2	–	29.2	20.8
середній	58.3	16.7	50.0	54.2
високий	12.5	83.3	20.8	25.0

На відміну від доекспериментальних результатів (4,2% респондентів), показники високої поінформованості про способи продуктивної взаємодії в діяльності після впровадження в експерименті прийомів підготовки до звільнення спостерігалися у 75,0% учасників. Учасники експериментальної групи не показали низьких рівнів. У контрольній групі зміни були незначними.

Завдяки застосуванню технології підготовки релізу 87,5% респондентів показали високий рівень обізнаності щодо своїх особистісних характеристик, які сприяють досягненню ефективності у взаємодії та діяльності, у порівнянні з 4,2% до цього експерименту. До впровадження технології 41,7% учасників мали низький рівень обізнаності, але жоден із членів групи не виявив такого низького рівня обізнаності після впровадження технології.

Узагальнюючи всі показники соціальної поінформованості, після участі у підготовчій роботі до звільнення за допомогою техніки високий рівень соціальної поінформованості мали 83,3% респондентів експериментальної групи, на відміну від 12,5%, перед її впровадженням. Якщо до участі в технології 29,2% вихованців мали низький рівень у цьому компоненті, то після участі таких неповнолітніх не виявлено. А середній рівень індексу соціальної обізнаності знизився з 58,3% респондентів до 16,7%.

У результаті аналізу показників, пов'язаних із ступенем вираженості почуття національного обов'язку серед неповнолітніх ув'язнених, в експериментальній групі зменшилась кількість неповнолітніх ув'язнених, у яких почуття національного обов'язку недостатньо виражене, вираженість почуття національного обов'язку зменшилася в експериментальній групі. Соціальний обов'язок був надзвичайно низьким, неадекватних неповнолітніх ув'язнених не було. Виявлено високі рівні (12,5% до експерименту), але натомість збільшилася кількість осіб із задовільно високими рівнями (табл. 2.15).

У контрольній групі також спостерігалася певна зміна ступеню вираженості почуття громадянського обов'язку, зменшилася кількість респондентів із незадовільно високим рівнем, не виявлено неповнолітніх із надзвичайно високим рівнем (експериментальна (раніше було 16,7% осіб).

Таблиця 2.15.

Зміни рівня вираженості почуття громадянського обов'язку в експериментальній та контрольній групах неповнолітніх засуджених

Ступінь вираженості почуття обов'язку громадян	Експериментальна група (%)		Контрольна група (%)	
	До дослідження	Після дослідження	До дослідження	Після дослідження
незадовільний	50.0	16.7	29.2	25.0
задовільний	29.2	50.0	25.0	50.0
високий	8.3	33.3	29.2	25.0
дуже високий	12.5	–	16.7	–

В експериментальній групі покращення успішності відмічено у 14 осіб, зниження рівня громадянського обов'язку у 7 осіб, відсутність змін у 3 респондентів. У контрольній групі почуття громадянського обов'язку підвищилося в 11 осіб, знизилося у 7 осіб і не змінилося у 6 осіб.

У результаті впровадження методик підготовки неповнолітніх засуджених до звільнення відбулися зміни у рівні вираженості таких елементів соціальної компетентності, як «життєві орієнтири» (табл. 2.16).

Таблиця 2.16

Зміни показників елементів «життєвих орієнтирів» в експериментальній та контрольній групах неповнолітніх правопорушників

Компоненти керівництва способом життя	Рівень експресії	Експериментальна група (%)		Контрольна група (%)	
		До дослідження	Після дослідження	До дослідження	Після дослідження
Життєве керівництво	незадовільний	58.3	–	41.7	41.7
	задовільний	33.3	75.0	20.8	29.2
	високий	8.3	25.0	37.5	29.2
	дуже високий	–	–	–	–
життєвий процес	низький	91.7	50.0	66.7	66.7
	середній	8.3	50.0	25.0	25.0
	високий	–	–	8.3	8.3
продуктивність життя	низький	62.5	8.3	62.5	66.7
	середній	37.5	91.7	37.5	33.3
	високий	–	–	–	–
сенс життя	низький	54.2	41.7	20.8	75.0
	середній	45.8	58.3	79.2	25.0
	високий	–	–	–	–

Отже, в експериментальній групі після участі у підготовчій роботі за допомогою технології збільшується кількість людей із високим рівнем задоволеності за такими показниками особистісної зрілості, як життєві орієнтири, з незадовільним рівнем респонденти були відсутні.

Такі результати свідчать про те, що піддослідні експериментальної групи стали більш виваженими та адекватними у сприйнятті та оцінці свого життя. Зміни в уявленнях про сьогодення відбулися і в експериментальній групі. Хоча кількість осіб із низьким рівнем розвитку життєвих процесів зменшується, зростає кількість респондентів із середнім рівнем зазначених компонентів осмисленої життєвої спрямованості. Наведені результати свідчать про те, що

учасники експериментальної групи починають сприймати своє життя більш цікавим і змістовним після участі в соціально-психологічних тренінгах і групових заняттях.

Наступний критерій осмисленого життєвого спрямування – життєві результати. В експериментальній групі значно зменшилась кількість неповнолітніх засуджених за відповідними показниками на низькому рівні, але вихованці не визначили сприятливої оцінки результатів свого життя. За допомогою тренінгових занять із соціальної психології ув'язнені зможуть переглянути частини свого життя, проаналізувати та визнати минулі помилки, знайти позитивні моменти, які забезпечать внутрішню підтримку у складних ситуаціях після звільнення. Загалом щодо сенсу життя в експериментальній групі спостерігається підвищення сприйняття життя та переосмислення у бік позитивних уявлень (збільшується кількість людей із середнім рівнем сенсу життя).

У контрольній групі кількість неповнолітніх засуджених із високим рівнем життя зменшилася, але зросла кількість респондентів із задовільним рівнем. Тобто можна говорити про погіршення тенденції визнання до імпульсивності в оцінці життя, переважання емоційних реакцій над раціональними уявленнями.

За показником змістовного життєвого спрямування «життєвий процес» у визначених групах протягом експерименту змін не відбулося. Погіршилися результати за показником «Ефективність життя», збільшилася кількість респондентів із низьким рівнем цього показника (зросла незадоволеність прожитим періодом життя). Крім того, загальний рівень сенсу життя знизився в контрольній групі. З використанням технологій змінилося уявлення про те, що життя цікаве та емоційно насичене. У вісімнадцяти неповнолітніх засуджених цей показник покращився, у чотирьох – зменшився, у двох респондентів залишився без змін. Таким чином, 22 людини виявляють більшу задоволеність пережитими частинами свого життя, тоді як 2 людини не змінили цей показник.

В експериментальній групі позитивні зміни відбулися у 24 осіб за загальними показниками сенсу життя. У контрольній групі статистично значущих відмінностей за цим показником не виявлено.

Наступною складовою СПК для неповнолітніх засуджених, які підлягають виховно-розвивальному впливу, є «соціальні навички». В результаті впливу піддослідні експериментальної групи позбулися агресивних методів спілкування, зменшилась кількість тих, у кого були залежні способи спілкування, натомість зросла кількість вихованців, готових демонструвати компетентні способи спілкування (табл. 2.16). Неповнолітні ув'язнені експериментальної групи також удосконалили навички емоційної саморегуляції у взаємодії. Значно зменшилася кількість правопорушників із дуже низьким рівнем кваліфікації. (До експерименту в експериментальній групі не виявлено людей із середніми та високими навичками емоційної саморегуляції).

Таблиця 2.17.

Зміни показників елементів «соціальних навичок» в експериментальній та контрольній групах неповнолітніх засуджених

Компоненти соціальних навичок	Показники якості	Експериментальна група (%)		Контрольна група (%)	
		До дослідження	Після дослідження	До дослідження	Після дослідження
Основні способи зв'язку	залежний	50.0	4.2	79.2	37.5
	компетентний	12.5	95.8	8.3	8.3
	агресивний	37.5	–	12.5	25.0
	змішаний	–	–	–	29.2
Здатність до саморегуляції емоцій	дуже низький	66.7	8.3	–	41.7
	низький	33.3	25.0	33.3	41.7
	середній	–	66.7	58.3	16.7
	високий	–	–	8.3	–
Домінуючі стилі поведінки в конфліктних ситуаціях	суперництво	33.3	–	4.2	–
	співпраця	–	25.0	–	–
	компроміс	12.5	54.2	–	–
	унікнення	16.7	–	41.7	66.7
	пристосування	37.5	–	37.5	25.0
	гнучкий	–	20.8	16.7	8.3

Крім того, відбулися зміни в домінуючих стилях поведінки в конфліктних взаємодіях. Суб'єкти продемонстрували значно знижену конкурентоспроможність, уникнення та конформність - як вихід із конфліктних ситуацій. Вони натомість демонструють готовність до компромісу (54,2%), співпрацю та демонструють змішаний стиль поведінки в конфліктних ситуаціях (табл. 2.16).

У контрольній групі також зменшилась кількість осіб із домінуючим та залежним стилями спілкування та збільшилася кількість осіб з агресивним та змішаним стилями спілкування. Рівень емоційної саморегуляції в цій групі був значно знижений. Були респонденти з дуже низьким рівнем емоційної саморегуляції (ми не знаходили таких людей до експерименту), але натомість ми не виявили неповнолітніх з високим рівнем (до експерименту 8,3%) і кількість людей, у яких середній рівень певний навик знизився. Що стосується стилів поведінки в конфліктних ситуаціях, то у неповнолітніх контрольної групи основним стилем виходу з конфліктних ситуацій стали виявляти переважно уникання, причому зросла кількість тих, хто готовий до адаптації як виходу з конфліктних ситуацій. Зменшилася кількість людей, які проявляють гнучкий стиль.

Таким чином, без спеціально організованої підготовки, під впливом психоемоційного стану та особистісних викривлень, характерних для останніх етапів ув'язнення, неповнолітні ув'язнені, швидше за все, залишають в'язницю, володіючи непродуктивними навичками взаємодії (табл. 2.16).

Тому вкрай необхідним є застосування методик підготовки до звільнення, які демонструють статистично значущі позитивні зміни всіх показників «соціальних навичок», які є складовими соціальної компетентності. Отже, в експериментальній групі спостерігаються зміни показників різних способів спілкування. У 23 вихованців цієї групи показники компетентних способів спілкування підвищилися, а в одного погіршилися. Значні зміни відбулися за стандартом «агресивних методів спілкування». У 19 осіб знизився рівень

прояву даної форми поведінки у спілкуванні, а у 5 неповнолітніх засуджених показники за цим критерієм підвищилися.

У контрольній групі в ході експерименту також відбулися певні зміни у прояві деяких способів спілкування. Проте зросли лише показники ефективних методів спілкування. У 20 неповнолітніх ув'язнених показники покращилися, у двох – погіршилися, у двох – не змінилися.

Одним із показників соціальних навичок є емоційна саморегуляція. В експериментальній групі 15 респондентів контролювали свої емоції та їх здатність контролювати свої емоції під час експерименту покращилася, у 3 неповнолітніх засуджених показники погіршилися, а у 6 не було змін. Для 20 осіб емоційне вираження стало більш доречним, але 4 респонденти не змінили своїх показників за цим критерієм. У 18 респондентів емоції стали більш гнучкими та виразними, у 3 респондентів показники погіршилися, а у 3 респондентів змінилася доречність та виразність емоційних проявів. За показником «поширеність негативних емоцій» у 17 осіб показник покращився, у 2 осіб поширеність негативних емоцій зросла, у 5 респондентів не змінилося. У 18 неповнолітніх ув'язнених небажання емоційно наближатися до людей зменшилось, у 2 зросло, у 4 залишилося без змін. Загалом 24 особи (100%) експериментальної групи покращили свої здібності емоційного самоконтролю.

Ми також розглянемо загальні стилі поведінки в конфліктних ситуаціях як показник соціальних навичок. В результаті експерименту в експериментальній групі відбулися наступні зміни. П'ятнадцять респондентів знизили свої стильові показники як суперники, троє підвищили, а шість залишили результати без змін. Показник стилю «співпраця» збільшився у 20 осіб і залишився без змін у 4 осіб. Усі 24 готові піти на більші компроміси, ніж вони були до експерименту. Сімнадцять неповнолітніх ув'язнених менш охоче вдавалися до заходів уникнення в конфліктних ситуаціях, а семеро ні. Для 18 знизилися результати, що відображають адаптацію як стиль поведінки в

конфліктних ситуаціях, а шість респондентів натомість вказали на більшу готовність демонструвати визначений стиль.

У контрольній групі в ході експерименту помітно знизилася прагнення до прояву конкурентоспроможності, натомість зросло бажання використовувати компроміс як основний стиль поведінки в конфліктних ситуаціях. Це дозволяє зробити висновок, що ув'язнені контрольної групи, які перебувають на території дільниці суспільного пристосування, уникають конфліктних ситуацій коли очікують на звільнення.

Наступною складовою соціальної компетентності є мотивація досягнення, за результатами якої проведено порівняльний аналіз результатів першого та другого діагностичного зрізу в експериментальній та контрольній групах.

Застосування методик підготовки до звільнення в експериментальній групі призвело до підвищення індексу мотивації досягнення. При повторному дослідженні не виявилось респондентів, у яких мотивація досягнення досягла незадовільного рівня (45,8% до експерименту), натомість зросла кількість респондентів, які мали високу мотивацію досягнення, і неповнолітніх, які демонстрували надзвичайно високий рівень досягнень також не виявилось. Помітно покращилася ситуація щодо наявності чи відсутності цілей у житті. 91,7% не мали цілей до експерименту, але лише 33,3% з них залишилися після експерименту (табл. 2.3.6).

У контрольній групі показники були дещо гіршими. Незважаючи на те, що на початку дослідження 8,3% людей мали дуже високий рівень мотивації досягнення, після другого опитування таких людей не було виявлено. Щодо наявності життєвих цілей у контрольній групі загальна картина залишається незмінною.

Таблиця 2.18.

Зміни показників компонентів «мотивації досягнення» в експериментальній та контрольній групах неповнолітніх засуджених

Компонент і мотивації досягнення	Рівень	Експериментальна група (%)		Контрольна група (%)	
		до дослідження	після дослідження	до дослідження	після дослідження
мотивація досягнення	незадовільний	45.8	–	41.7	41.7
	задовільний	25.0	25.0	50.0	50.0
	високий	29.2	66.7	–	8.3
	дуже високий	–	8.3	8.3	–
присутні цілі в житті	відсутні	91.7	33.3	66.7	66.7
	частково наявні	8.3	66.7	33.3	33.3
	наявні	–	–	–	–

Після підготовчої роботи за допомогою техніки у всіх 24 неповнолітніх експериментальної групи підвищилося бажання досягти, у 22 покращилося усвідомлення життєвих цілей та їх формування, а у 2 респондентів відбулося покращення цього показника. У контрольній групі істотних змін цих показників не відбулося.

Дані таблиці 2.18. свідчать про те, що ставлення вихованців до власного «Я» змінилося завдяки впровадженню технологій. Таким чином, в експериментальній групі кількість респондентів із рівнем незадоволеності цим показником зменшиться, кількість респондентів із рівнем задоволеності збільшиться та з'являться неповнолітні з високим ставленням до власного «Я». Такі результати свідчать про те, що досліджувані стають більш впевненими, а їхня самооцінка стає відповідною (табл. 2.18).

Також підвищилися показники регуляторного локусу «Я». Хоча осіб із низьким рівнем не виявлено (66,7% до експерименту), зросла кількість осіб із проміжним і високим рівнями регуляторного локусу «Я». Ми також підтверджуємо ефективність технології у підвищенні самооцінки.

Таблиця 2.19.

**Зміни показників компонента «ставлення до себе» в
експериментальній та контрольній групах неповнолітніх
правопорушників**

Компоненти відношення до власного «Я»	Рівень	Експериментальна група (%)		Контрольна група (%)	
		до дослідже ння	після дослідже ння	до дослідже ння	після дослідже ння
Відношення до власного «Я»	незадовільний	87.5	58.3	87.5	87.5
	задовільний	12.5	25.0	12.5	12.5
	високий	–	16.7	–	–
	дуже високий	–	–	–	–
Локус контролю - «Я»	низький	66.7	–	58.3	54.2
	середній	33.3	83.3	41.7	45.8
	високий	–	16.7	–	–
Локус контролю- життя	низький	91.7	33.3	58.3	58.3
	середній	8.3	66.7	41.7	41.7
	високий	-	-	-	-

Що стосується показника локусу контролю в житті, то кількість учасників низького рівня значно зменшилася (з 91,7% до 33,3%), а середня кількість зросла (з 8,3% до 66,7%). Проте жоден зі вихованців не показав високого рівня цього показника, оскільки вони перебувають у місці, де вони позбавлені волі, тому не повністю контролюють своє життя та не вільні приймати та виконувати рішення.

У контрольній групі загалом не було змін у самооцінці та контрольній життєвій траєкторії, лише 4,1% респондентів підвищилися від низького до помірного рівня контролю життєвої траєкторії.

За індексом ставлення до власного «Я» покращилися результати у 24 осіб експериментальної групи. Контрольний локус «Я» підвищився у 20 вихованців, а у 4 респондентів змін не виявлено. Траєкторія контрольованого індексу тривалості життя показала позитивну зміну у 18 респондентів, а результати погіршилися у 6 засуджених. Відмінності в ставленні до «Я» в

експериментальній групі, локусу «Я» контрольної групи та прирості життєвої траєкторії контрольної групи були статистично значущими. У контрольній групі суттєвих змін цього компонента соціальної компетентності не спостерігалось.

Участь у технології підготовки до звільнення вплинула на здатність психологічно зблизитися з іншими. В експериментальній групі суттєво зменшилася кількість осіб із незадовільним рівнем цього показника, неповнолітніх із задовільним (переважна більшість) та неповнолітніх із високим рівнем здатності до психологічної близькості (зниження до 8,3%). (табл. 2.20).

Таблиця 2.20.

Зміни рівня вираженості психологічної близькості з оточуючими в експериментальній та контрольній групах неповнолітніх засуджених

Рівень вираження психологічної близькості з іншими	Експериментальна група (%)		Контрольна група (%)	
	до дослідження	після дослідження	до дослідження	після дослідження
незадовільний	41.7	8.3	75.0	70.8
задовільний	33.3	58.3	8.3	20.8
високий	25.0	33.3	16.7	8.3
дуже високий	–	–	–	–

У контрольній групі показник переходив як від низького, так і від високого рівнів до задовільного рівня вираженості здатності психологічної близькості до оточуючих, але при цьому зміна рівня вираженості цього показника у всій групі була несуттєвою. Завдяки участі в підготовці до звільнення за допомогою технологій здатність до психологічної близькості з оточуючими покращилася у 16 неповнолітніх ув'язнених експериментальної групи, у той час як результати за цим критерієм погіршилися у 6, а респондентів і не відбулося змін у 2.

Після завершення підготовчої роботи до звільнення неповнолітніх засуджених із застосуванням методик соціально-психологічного тренінгу з учасниками було обговорено результати цієї роботи та запропоновано написати листа неповнолітнім засудженим. Тренери для слухачів висловити свою думку щодо використання таких форм роботи в процесі безпосередньої підготовки до звільнення, розповісти про враження та набуті знання, досвід взаємодії та оцінити рівень роботи тренерів. Група висловлює бажання покращити підготовку до звільнення.

Щодо оцінки значення техніки в соціально-психологічній підготовці неповнолітніх засуджених до звільнення, то проведене дослідження показало, що у більшості хлопців експериментальної групи змінилося ставлення до техніки та участі в ній.

Тому, укладаючи угоди з неповнолітніми за допомогою технологій, ми збирали та аналізували очікування ув'язнених щодо їх участі в процесі підготовки до звільнення. Неповнолітніх цікавлять: «Веселі, розваги», «Спілкування заради свободи», «Навчання новому та яскравому», «Розкриття своїх талантів», «Навчитися розуміти себе та інших», «Навчитись знайти роботу» та інші можливості, «Вчіться говорити без нецензурної лексики» тощо. Вихованцям було дуже важко передбачити свої очікування, особливо через те, що вони не мали достатнього досвіду участі у викладацьких завданнях.

Підводячи підсумки діяльності після впровадження методик соціально-психологічного тренінгу звільнення неповнолітніх засуджених, більшість учасників підкреслили ефективність використання даної форми тренінгу. За словами слухачів, умови тренінгової роботи інтегрують теоретичні знання на практиці, моделюють ситуації, які можуть виникнути на волі після звільнення, навчають основним формам взаємодії (влаштування на роботу), дозволяють розвинути вміння відмовлятися, сприймати критику, вирішувати конфлікти, тощо. Спланувати своє життя на перші кілька місяців після звільнення.

На нашу думку, при оцінці ефективності технології особливо важливим було те, що в усіх учасників спостерігалися позитивні зміни в розвитку особистісних якостей, які допомогли їм адаптуватися до життя поза закладом. Таких результатів вдалося досягти в основному завдяки використанню методів і прийомів саморефлексії та рефлексії. У своїх листах слухачі зазначили, що навчання дозволило їм визначити та дослідити особистісні характеристики, які сприяють або перешкоджають ефективній взаємодії. Сама форма тренінгових вправ і позитивної взаємодії дозволяє учням «краще зрозуміти себе та інших», «відчути себе людиною, а не «в'язнем», «повірити в себе» і «це допомогло мені знайти в собі багато хорошого». «Щоб вгамувати їхню злість, будь спокійним», «Зрозумій, що ти можеш все, що хочеш», «Навчись бути щасливим», «Не бійся свободи», «Навчись вирішувати, що найважливіше у твоєму житті», «Зрозумій, що ти єдиний відповідальний за своє життя» тощо.

Згідно опитуванню керівництва адміністрації виправного закладу щодо поведінки ув'язнених, у період участі в технології соціально-психологічної підготовки до звільнення, можна відмітити, що 71% учасників цієї технології були активними, почали брати участь у культурно-масових і спортивних заходах колонії, 83% отримали активні записи в щоденнику соціально-виховної та психологічної діяльності, 62,5% приступили до роботи в колонії і 67% отримали подальшу роботу після звільнення.

Таким чином, у результаті впровадження методик соціально-психологічної підготовки до звільнення учасники експериментальної групи статистично покращили результати за такими показниками соціальної компетентності, як соціально-правова обізнаність, соціальні та життєві навички, настанови, мотивація досягнення, ставлення до себе, здатність до психологічної близькості з іншими. У контрольній групі, де учасники відвідували лише підготовчий навчальний заклад, відбулися деякі зміни, але не всі показники соціальної компетентності показали статистично значущі зміни.

Особливості розвитку соціальних здібностей як основного чинника соціально-психологічної підготовки неповнолітніх ув'язнених до звільнення з'ясовано шляхом аналізу особливостей розвитку соціальних здібностей залежно від імміграційного статусу. Виявлено декілька характеристик соціальної компетентності неповнолітніх засуджених.

Рівень розвитку таких компонентів соціальної компетентності, як соціальна свідомість, почуття громадянського обов'язку, життєві орієнтири, ставлення до власного «Я», у вихованців у відділеннях соціальної адаптації вищий, ніж у засуджених, у секторі ресоціалізації. Від терміну перебування неповнолітніх засуджених у виховних колоніях залежить розвиток таких елементів соціальної компетентності, як соціальна свідомість, життєва спрямованість, ставлення до власного «Я». Найгірші результати спостерігаються у хлопців, які залишаються в такому середовищі. У вихованців, які тривалий час перебувають у колонії, виникають проблеми з проявом емоційної саморегуляції.

На рівень розвитку соціальної свідомості, комунікативних навичок, адекватності самооцінки ув'язненого впливає ситуація підтримки сім'ї. Постійна підтримка сімейних зв'язків підвищує рівень розвитку елементів соціальної компетентності засуджених неповнолітніх.

Низький рівень розвитку всіх компонентів соціальної компетентності у правопорушників свідчить про необхідність підвищення рівня цієї компетентності, що потребує соціально-психологічної підготовки неповнолітніх засуджених до звільнення, для чого необхідно розробляти та застосовувати технології.

Вирішення проблеми соціально-психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх ув'язнених потребує розробки та впровадження технологій, заснованих на принципах особистісно орієнтованого підходу.

Враховуючи комплексний характер технології підготовки до випуску, ми розглядаємо її як комплекс технологій індивідуального та групового навчання,

комплекс методів, засобів і прийомів, спрямованих на: нівелювання впливу елементів кримінальної субкультури; створення в діалогових стосунках психолога зі вихованцем атмосфери довіри, чесності, уважності та поваги; активізація таких елементів соціально-психологічного тренінгу, як розвиток соціальних здібностей, розкриття особистісного потенціалу, розширення впливу соціокультурного простору, підтримання дружніх стосунків із родиною.

Для визначення ефективності розробленої технології соціально-психологічної підготовки неповнолітніх засуджених до звільнення нами було створено дві психокорекційні групи з 12 осіб, яким до закінчення терміну покарання залишилося менше 6 місяців, і дві контрольні групи. Кожен показник соціальної компетентності реєструвався до і після впливу на розвиток.

У результаті впровадження технології підвищився рівень правової та соціальної свідомості та життєвих орієнтирів учасників експериментальної групи. Вихованці змогли більш збалансовано оцінити своє життя та переглянути своє сприйняття більш позитивно, набути навичок саморегулювання емоцій під час взаємодії, продемонструвавши грамотні методи спілкування та домінуючі стилі поведінки в конфлікті, готовність до компромісу, співпраці та змішаного стилю поведінки. Після участі в підготовчих техніках неповнолітні ув'язнені стали більш впевненими, їхня самооцінка стала адекватнішою, вони стали більш доброзичливими та чуйними до інших.

Отже, впровадження технології підвищує рівень розвитку таких елементів соціальної компетентності неповнолітніх, як соціально-правова свідомість, соціальні навички, життєві орієнтири, мотивація досягнень, ставлення до власного «Я», психологічні здібності тощо.

У контрольній групі також були зміни, але вони не були статистично значущими за всіма показниками соціальної компетентності. Порівнюючи результати експериментальної і контрольної груп, можна констатувати, що створена технологія соціально-психологічної підготовки до звільнення

неповнолітніх засуджених підтвердила доволі високу результативність, у порівнянні із звичайною формою підготовчого процесу – відвідування підготовчої до звільнення з виправної колонії школи.

Результати дослідження доводять ефективність застосування технології соціально-психологічної підготовки неповнолітніх засуджених до звільнення, що підтверджено результатами, отриманими в експериментальній групі.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі визначено умови та чинники соціально-психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх засуджених та запропоновано прийоми такої підготовки. На підставі узагальнення результатів дослідження зроблено наступні висновки.

1. Соціально-психологічна підготовка до звільнення є складовою ресоціалізації як підготовчого процесу до звільнення неповнолітніх, засуджених до виправних установ, і відновлення позитивних соціальних зв'язків і стосунків, що визначається як система умов, факторів і засобів, що сприяють розвитку здібностей молодих людей бути корисними суспільству та навичок, необхідних для реінтеграції в суспільство та повноцінного життя в соціумі.

2. Визначаються умови соціально-психологічної підготовки до звільнення. Це включає: створення середовища, що підтримує життя; нівелювання впливу елементів кримінальної субкультури; створення у спілкуванні з вихованцями атмосфери довіри, чесності, турботи та поваги. Фактором, який позитивно впливає на цей процес, є те, що засуджених визнають активними учасниками процесу підготовки. Дають змогу розкрити свій особистий потенціал. Включення ув'язнених до корекційно-розвивальних програм, допомагає неповнолітнім налагоджувати психологічні та емоційні стосунки з родиною, розширює вплив соціокультурного простору та розвиток соціальної компетентності як ключового елементу соціально-психологічної підготовки до звільнення. Його відповідний рівень є основою для побудови продуктивних стосунків з іншими людьми та вирішення життєвих проблем. Підвищується здатність протистояти впливу антигромадських груп, сприяння ефективній ресоціалізації молоді до та після звільнення.

Соціальна компетентність визначається як інтегрована здатність людини гнучко діяти в мінливих соціальних ситуаціях, відчувати людей, розуміти мотивацію їхніх дій, ефективно взаємодіяти з соціальним середовищем.

Елементами соціальної компетентності в контексті підготовки неповнолітніх засуджених до звільнення є соціально-правова свідомість, почуття громадянського обов'язку, життєві орієнтири, соціальні навички, мотивація досягнення, ставлення до власного «Я», визначається як психологічна здатність близькості з іншими людьми.

3. Встановлено, що розвиток соціальної компетентності неповнолітніх засуджених характеризується такими властивостями: недостатній рівень правової та соціальної свідомості; байдуже ставлення до побутових подій; безвідповідальність за свою долю та долю інших; низький рівень осмисленості життя, відсутність цілей на майбутнє, незадоволеність поточним життям і його частинами, слабка віра в здатність контролювати події свого життя. Переважання залежних і агресивних стилів спілкування, негнучкість і емоційна неоднозначність ускладнюють процес спілкування. Переважання пасивних стратегій у конфліктних ситуаціях типу «пристосування» та «уникнення», невпевнена та залежна поведінка, часте виникнення емоційних проблем у міжособистісному спілкуванні: низький рівень розвитку комунікативних навичок, таких як контактність, здатність сприймати емоційну підтримку інших, здатність адекватно реагувати на справедливую критику; низька мотивація досягнення, особиста спрямованість на досягнення важливих життєвих досягнень і незалежності, слабке прагнення до самореалізації; відсутність значущих особистих цілей, відсутність незалежності та ініціативи, низька самооцінка та низький самоконтроль; погано сформовані такі якості, як співчуття, емпатія, чесність; відчувається потреба в підтримці та допомозі інших.

4. Встановлено, що рівень розвитку соціальних навичок залежить від умов перебування неповнолітніх у виховних колоніях. У осіб, які проживають у центрах соціальної адаптації, рівень розвитку таких елементів соціальної компетентності, як соціальна свідомість, нижчий, ніж у осіб, які проживають на територіях ресоціалізації, почуття громадянина, життєвих орієнтирів, ставлення до власного «Я» вище. Тривалість перебування неповнолітнього у виховній колонії впливає на розвиток таких елементів соціальної компетентності, як соціальна свідомість, життєві орієнтири, ставлення до власного «Я». Найнижчий цей показник у неповнолітніх, які перебувають у колонії недовго (до 3 місяців). Вихованці, які довго навчалися в колоніях, мають проблеми з емоційною саморегуляцією. На рівень розвитку соціальної свідомості, комунікативних навичок, адекватності самооцінки засудженого впливає ситуація підтримки сім'ї. Постійна підтримка сімейних зв'язків підвищує рівень розвитку елементів соціальної компетентності неповнолітніх правопорушників.

5. За результатами дослідження розроблено методики соціально-психологічної підготовки неповнолітніх засуджених до звільнення. Він являє собою поєднання індивідуальних і групових прийомів навчання і визначається як цілісна система методів, засобів і прийомів, спрямованих на створення певних умов та активізації окреслених факторів.

Доведено ефективність їх впливу на підвищення рівня соціальної компетентності ув'язнених як ключового фактора процесу підготовки. Зафіксовано покращення рівня правосвідомості, соціальної свідомості та життєвих орієнтирів, вихованці стали більш урівноваженими, вони правильно оцінювали власне життя, а переосмислення перетворилися на позитивне сприйняття. Вони отримали здатність до саморегуляції емоцій під час взаємодії, продемонстрували грамотні методи спілкування та готовність до домінуючих стилів поведінки в конфліктах: компромісу, співпраці та змішаних стилів поведінки. Підвищився рівень мотивації досягнень, змінилося ставлення учасників до власного «Я», вони стали почуватися впевненіше, їхня самооцінка

стала адекватнішою, неповнолітні стали більш доброзичливими та чуйними до оточуючих.

Отримані результати дають підстави говорити про можливості та перспективи використання технології соціально-психологічної підготовки до звільнення неповнолітніх правопорушників як у виправних установах, так і в соціальному розвитку засудженого після звільнення, а також сприятимуть успішному його поверненню в соціум.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Профілактика делінквентності неповнолітніх : психолого-правові аспекти : монографія / за ред. Р. І.Благути. Львів, ЛДУВС, 2008. 175 с.
2. Бочелюк В. Й. Юридична психологія: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 336 с.
3. Васютинський В. О. Ресоціалізація засуджених : нестабільні стосунки в дитинстві як чинник нестабільних стосунків після звільнення. Київ: КРЦ НАПрН України, 2014. 388с.
4. Горностай П. П. Психологія рольової самореалізації особистості : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня докт. психол. наук. Київ, 2009. 32 с.
5. Гошовський Я.О. Ресоціалізація депривованої особистості: монографія. Дрогобич : Коло, 2008. 480 с.
6. Гошовський Я. О. Феноменологія ресоціалізації: до проблеми виведення інтегративної дефініції. *Зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України «Проблеми загальної та педагогічної психології»*. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка Нац. акад. пед. наук ; голов. ред. С.Д. Максименко. Київ, 2011. Т. 13, Ч. 1. С. 99-105.
7. Гошовський Я. О. Феноменологія депривації: системний теоретико-емпіричний дискурс. *Психологія і суспільство: укр. теорет.-метод. соціогуманіт. часоп.* Тернопіл. держ. екон. ун-т, Ін-т експерим. систем освіти. Тернопіль, 2011. № 1. С. 85-95.
8. Гошовський Я. О. Адаптаційно-самоактуалізаційний потенціал у процесі ревіталізації депривованої особистості. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. Вип.26. Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. С. 249-258.

9. Гошовський Я. О. Діалогічна інтолерантність у контексті депривованого спілкування. *Психологія діалогу і світ людини. Збірник наукових праць Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка.* / за ред. С. Д. Максименка, Г. В. Дьяконова. Том 1. Кіровоград: ФО–П Александрова М.В., 2012. С. 134–143.

10. Гошовський Я.О. Ревіталізація психогенези депривованої особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Луганськ : Вид-во «Ноулідж», 2014. № 2 (34). С. 101–108.

11. Греса Н. В. Психологічні чинники усвідомлення вини неповнолітніми злочинцями : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія. Харків, 2008. 20 с.

12. Грись А. М. Особливості самосвідомості засуджених неповнолітніх у виховній колонії. *Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максимова. Т. XI, Ч. 6. Київ, 2009. С. 107–113.*

13. Гусак А. П. Кримінологічні аспекти ресоціалізації неповнолітніх, засуджених за вчинення насильницьких злочинів, в умовах позбавлення волі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Крим.право та кримінологія; крим.-вик. право». Київ, 2010. 16 с.

14. Жигаренко І. Є. Специфіка соціально-психологічної роботи з засудженими до позбавлення волі: диференційований підхід. *Вісник Одеського нац. ун-ту. Психологія.* 2011. Т.16, вип. 12. С. 80–87.

15. Завацька Н. Є. Психологія ресоціалізації особистості в умовах соціальної ізоляції: монографія / Н. Є. Завацька, І. Є. Жигаренко; ред.: О. О. Мартинцева, Л.В. Бугокова; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2011. 215с.

16. Замула С. Ю. Профілактика впливу кримінальної субкультури на неповнолітніх засуджених у спеціальних виховних установах: навч.-метод. Посібник. Біла Церква : ДПтСУ, 2011. 240 с.

17. Захаров К.В. Соціально-психологічні технології в сучасній психології. *Вісник Дніпропетровського нац. університету*, 2010.Т. 18 №9/1. Вип. 16. С. 54-61

18. Іваненко Ю. В. Особливості застосування тренінгових технологій у соціальній роботі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи». Луганськ, 2010. 20с.

19. Караман О. Л. Соціально-педагогічний потенціал регіону і громади виховної колонії для неповнолітніх (за результатами дослідження). *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2012. № 3. С. 87–93.

20. Караман О. Л. Ресоціалізація особистості неповнолітнього засудженого в контексті соціалізаційного процесу. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*, 2011. № 4. С.65–71.

21. Караман О. Л. Соціально-педагогічна робота з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах України: монографія. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. 448 с.

22. Коваль В. В. Соціалізація неповнолітніх у пенітенціарних установах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Київ, 2010. 23с.

23. Кримінально-виконавчий кодекс України: науково-практичний коментар / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець. Харків: ТОВ «Одісей», 2010. 560 с.

24. Кушнар'ов С. В. Проблеми ресоціалізації неповнолітніх засуджених у контексті пенітенціарного процесу. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : Збірник наукових праць*. Вип. 16, книга 2. Кам'янець–Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г., 2012. С. 177–184.

25. Кушнар'ов С. В. Науково-теоретичні проблеми соціалізації і ресоціалізації неповнолітніх засуджених. *Соц. педагогіка: теорія та практика*. 2009. № 4. С. 47-54

26. Кушп'іт В. П. Кримінологічний аналіз кримінальної субкультури неповнолітніх. Порівняльно-аналітичне право – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет» URL: http://www.pap.in.ua/6_2014/81.pdf.

27. Лисенко І. М. Соціально-психологічні умови особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07. «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2010. 24 с.

28. Ліщинська О. А. Формування соціальної компетентності та інформаційної стійкості у молоді . *Психолог*. 2009. № 25–27. С. 42–53.

29. Ліщинська О. А. Роль сім'ї у формуванні у дитини здатності до конструктивної взаємодії зі світом. *Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія*. 2012. №17. Ч.2. С.208–217.

30. Максименко С. Д. Психологічні особливості особистості з девіантною поведінкою. *Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка*. XI, Ч. 6. Київ, 2009. С. 240–247.

31. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник Київ. Либідь, 2011. 520 с.

32. Максимова Н. Ю. Сприятлива соціальна ситуація розвитку як умова психологічної корекції особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. Т. XI, Ч. 2. Київ, 2009. С. 273-281.

33. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник для вузів. Вид. 2-ге, вип. та доп. Київ: Центр навч. літ., 2008. 687 с.

34. Недибалюк О. С. Структура соціально-психологічної готовності неповнолітніх засуджених до ре соціалізації. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Житомир: «Вид-во ЖДУ ім. І. Франка», 2014. Том VII. Екологічна психологія. Випуск 35. С.168–176.

35. Недибалюк О.С. Формування комунікативної компетентності неповнолітніх засуджених як умова їх ресоціалізації. *Сучасна наука – пенітенціарній практиці : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (м.Київ, 24 жовтня 2013р.) Київ : Інститут кримінально-виконавчої служби, 2013. С. 392–394.

36. Неживець О. М. Ресоціалізація засуджених та осіб, звільнених з місць позбавлення волі: монографія Київ: Кондор, 2009. 222 с.

37. Низовець О. М. Дослідження особливостей складових соціально-психологічної компетентності учнівської молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; редакційна рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін .Київ. : Міленіум, 2011. Вип. 28 (31). С.63–73.*

38. Низовець О. М. Соціально-психологічна адаптація неповнолітніх засуджених до умов перебування в місцях позбавлення волі. *Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України; за ред. С. Д. Максименка. Т. XI, част. 1. Київ, 2009. С. 350–358.*

39. Низовець О. М. Програма соціально-психологічного тренінгу підготовки неповнолітніх засуджених до звільнення. *Практична психологія та соціальна робота. 2013. №10,11.*

40. Низовець О. М. Соціально-психологічні умови оптимізації процесу ресоціалізації неповнолітніх засуджених. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Вип. 121. Т.ІІ. Чернігівський*

національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка; гол. ред. Носко М. О. Чернігів : ЧДПУ, 2014. С. 58-62.

41. Низовець О. М. Особистісно-орієнтований підхід у контексті ресоціалізації неповнолітніх засуджених. *Збірник наукових праць*. №60. Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького; гол. ред. Потапчик Є. М. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2011. С. 169-173.

42. Низовець О. М. Психологічні особливості особистості неповнолітніх засуджених. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Чернігів : ЧДПУ, 2011. Т.2. Випуск 94. С. 43-47.

43. Низовець О. М. Сутність та зміст поняття соціально-психологічної компетентності неповнолітніх засуджених. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова : зб. наукових праць*. Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. № 31(55). С. 167 – 174.

44. Ничкало Н.Г. Педагогіка праці і професійна підготовка в системі педагогічних наук. *Розвиток педагогічних наук в Україні і Польщі на початку ХХІ століття : зб. наук. пр.* НАПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України, Комітет пед. наук Польської академії наук. Черкаси; Київ, 2011. С. 142–152.

45. Овчаров А.О. Соціально-психологічні технології: особистісно зорієнтований підхід: монографія. НАПН, Інститут соціальної та політичної психології. Кіровоград : Імекс – ЛТД, 2013. 138 с.

46. Овчинникова С. В. Роль процесу рефлексії у ресоціалізації. *Збірник наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. Костюка АПН України* / голов. ред. С.Д. Максименко. – Київ, 2009. Т. 11, ч. 6. С. 312–317.

47. Організаційно-методична робота з неповнолітніми-правопорушниками, котрі готуються до звільнення з місць позбавлення волі : методичний посібник / О. М. Бойченко, В. І. Калмикова, О. В. Пряхіна та ін. Київ: Видавець Надтока О. Ф., 2010. 160 с.

48. Павелків Р. В. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Кондор, 2011. 468 с.

49. Пампура І. І. Особливості ресоціалізації неповнолітніх засуджених у пенітенціарних установах. *Юридична психологія та педагогіка: наук. журн.* Луганськ : Луганськ. нац.. ун-т. , 2011. №2 (10). С. 274–277.

50. Підготовка до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк, у тому числі неповнолітніх: методичний посібник / Вовк В.М., Журавель Т.В., Калівошко В.М. та інші; за заг. ред. Т. В. Журавель, Ю. В. Пилипас. Київ: «Версо-04», 2012. 168 с.

51. Пономарьова Н. С. Аналіз теоретико-методологічних підходів до процесу ресоціалізації особистості та його стадійності. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: збірник наукових праць.* №2(31). 2013. Луганськ, 2013. С.185–192.

52. Примак Ю. В. Дитячо-батьківські та сиблінгові стосунки в нуклеарній сім'ї. *Вісник ЧНПУ.* Вип. 126. Серія : Психологічні науки. Чернігів: ЧДПУ, 2015. Вип. 126. С. 133–138.

53. Примак Ю. В. Можливості соціально-психологічних корекційних практик у формуванні особистісної ідентичності підлітка. *Вісник ЧНПУ.* Вип. 94. Серія : Психологічні науки. Чернігів : ЧДПУ, 2011. Т. 2. Вип. 94. С. 112-116.

54. Примак Ю.В. Роль стосунків із батьками у формуванні особистісної ідентичності підлітка з нуклеарної сім'ї. *Актуальні проблеми психології: психологія особистості.* Психологічна допомога особистості: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. Київ : ПП Лисенко М.М., 2013. Т. 11. Вип. 7, ч. 2. С. 274-281.

55. Проскура В. В. Технології соціальної адаптації чоловіків, які звільняються з місць позбавлення волі : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.04. «Спеціальні та галузеві соціології». Запоріжжя, 2008. 24 с.

56. Психология подростка. Полное руководство / общ. ред. А. А. Реан. СПб: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2008. 504 с.

57. Психологічні критерії соціальної дезадаптації дитини : кол. монографія / Максимова Н. Ю. та ін. ; НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. Київ: Педагогічна думка, 2010. 191 с.

58. Радзієвський В.О. Кримінальна субкультура як суспільна реальність. Юрист України. 2011. № 2 (15). С.71–76.

59. Ростомова Л. М. Особливості Я-концепції неповнолітніх, схильних до правопорушень. *Проблеми загальної та педагогічної психології зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. Т. XI, част. 6. Київ., 2009. С. 344-351.

60. Сорока А. В. Психодіагностична програма дослідження розвитку ефективності ресоціалізації засуджених у період підготовки до звільнення від відбування покарання. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна : збірник наук. пр.* № 937. 2011. Вип.45. С.268–271.

61. Татенко В. О. Соціальна психологія впливу: монографія. Київ: Міленіум, 2008. 214 с.

62. Татенко В.О. Особистісно орієнтований підхід у науці й освіті як предмет психологічної рефлексії. *Післядиплом освіта в Україні*. 2012. № 1. С. 80–86.

63. Телефанко Б. М. Соціальна адаптація осіб, звільнених із кримінально-виконавчих установ на підставі Закону України про амністію або акта помилування : навч. посіб. Луганськ, 2011. 219 с.

64. Телефанко В. Я. Соціальна, соціально-психологічна і професійна компетентність: співвідношення між поняттями. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Львів, 2008. Вип. 2. С.105-117.

65. Теоретико-методологічні засади психологічної корекції особистості соціально дезадаптованих неповнолітніх : монографія / Н.Ю. Максимова, І.Ф. Манілов, А.М. Грись та ін.; за ред. Н.Ю. Максимової. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. 258 с.

66. Фіцула М. М. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання: навч.-метод посібник. Тернопіль: навчальна книга-Богдан, 2008. 432 с.

67. Формування життєвих навичок у випускників шкіл-інтернатів: Методичний посібник для практичних психологів, соціальних педагогів. / С. Ф. Гордійчук, В. В. Дьомкіна, Н. В. Лунченко, Т. О. Міненко, О. Л. Москаленко, О. А. Собченко; за заг. ред. В. Г. Панка. Донецьк: вид-во «Вебер» (Донецька філія), 2011. 127 с.

68. Циба В. Т. Теоретичні засади соціальної психології: системний підхід : монографія. Київ: Університет «Україна», 2011. 359 с.

69. Шамриленко І. Г. Соціально-психологічна адаптація неповнолітніх засуджених в період підготовки до звільнення з місць позбавлення волі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія». Київ, 2012. 22 с.

70. Швалб Ю. М. Ресоціалізація особистості як завдання соціально-психологічної практики. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Випуск 6. Психологія. Педагогіка. Соціальна робота. Київ, 2013. С.78-81.

71. Шевченко Л. О. Психологічні особливості цінностей у неповнолітніх правопорушників. *Право і безпека*. 2012. №2 (44). С. 229–232.

72. Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості: наук. монографія / Т. М. Титаренко, О.Г. Злобіна, Л. А. Лепіхова та ін.; за наук. ред. Т. М. Титаренко; НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології. Кіровоград : Імекс–ЛТД, 2012. 512 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета “Соціальна обізнаність неповнолітніх засуджених”

1. Чи знаєте Ви, які державні установи надають допомогу у вирішенні соціально-побутових проблем засуджених після звільнення?

- Центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- Спостережні комісії;
- Центр соціальної адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі
- Центри охорони здоров'я;
- освітні організації;
- я не знаю таких організацій

2. Чи відомо Вам, куди необхідно звернутися для отримання документів, що засвідчують особу (паспорт, свідоцтво про народження тощо)? Перерахуйте основні установи:

- державна міграційна служба;
- паспортист за місцем проживання;
- РАГС;
- органи внутрішніх справ;
- я не знаю такі установи.

3. Чи знаєте Ви де будете проживати після звільнення?

- так, у житлі батьків;
- так, у житлі друзів, знайомих;
- так, у державному житлі;
- ні, я не думав про це;
- я не знаю де буду проживати після звільнення.

4. Чи знаєте Ви, які організації Вам допоможуть у працевлаштуванні після звільнення? Перерахуйте основні:

- Центр зайнятості населення за місцем проживання;
- Молодіжна біржа праці;
- Кадрові агенції;
- Інтернет ресурси;
- я не знаю.

5. Які необхідно мати документи, щоб влаштуватися на роботу? Перерахуй основні

- паспорт;
- диплом про освіту;
- довідку про присвоєння ідентифікаційного коду;
- письмовий дозвіл батьків;
- я не знаю.

6. При організації виконання завдання в групі своїх однолітків Ви:

- продумаєте всі можливі варіанти виконання завдання і порадившись з друзями, приймете найефективніший;
- будете керувати діяльністю групи, так як вам хочеться;
- передоручите це завдання комусь із друзів;
- не будете втручатися в процес виконання завдання, група сама все зробить;
- я не знаю що робити в такій ситуації.

7. До Вас звернулися з проханням про допомогу в той час, коли ви дуже заняті. Ваші дії:

- негайно допоможете людині, відклавши свою справу;
- запропонуєте зачекати і завершите свою справу;
- попросите друга допомогти вирішити проблему;
- накричите на людину за те, що вона відриває Вас від серйозних справ;
- я не знаю, що робити в такій ситуації.

8. Якщо Вам необхідно з кимось познайомитись, як Ви це робите:

- підхожу до людини, вітаюсь і знайомлюсь;
- шукаю привід для знайомства і через деякий час знайомлюсь з людиною;
- прошу друзів про допомогу в знайомстві;
- покладаюсь на долю та збіг обставин;
- я не знаю що робити в такій ситуації.

9. Уявіть, що ви прийшли до кінотеатру, а ваше місце заняте. Ваші дії:

- сядете на інше місце, хоча там гірше видно;
- проявите своє незадоволення, але сядете на вільне місце;
- звернетесь за допомогою до касира;
- влаштуєте скандал, при цьому таки займете своє місце;
- Я не знаю що робити в такій ситуації.

10. Вас критикують за неякісне виконання завдання. Ваші дії:

- уважно вислухаєте і виправите помилку;
- висловіте власні пропозиції, щодо виконання даного завдання;
- почнете сперечатись і доводити свою правоту;
- підете геть гримнувши дверима;
- Я не знаю що робити в такій ситуації.

11. Як Ви думаєте за що Вас поважають друзі? Перерахуйте основні Ваші позитивні якості:

- за риси характеру _____;
- за мої захоплення _____;
- за мої досягнення _____;
- за мою зовнішність _____;
- я не знаю, за що мене поважають друзі;

12. Які риси характеру допомагають Вам конструктивно спілкуватися з оточуючими для досягнення власних цілей? Перерахуйте їх.

- доброзичливість та щирість;
- ввічливість та чемність;
- чесність та відвертість;
- фізична сила та авторитет в групі;
- я не знаю таких рис.

13. Як Ви вирішуєте конфліктні ситуації?

- намагаюсь уважно вислухати конфлікуючу сторону і прийняти вигідне для нас обох рішення;
- буду відстоювати свою точку зору до кінця;
- поступлюсь, не люблю конфліктувати;
- якщо мій суперник поступиться в своїй позиції, то і я йому поступлюсь;
- я не знаю, як вирішити конфлікт.

14. Якщо на Вас «тиснуть», намагаються нав'язати свою точку зору, Ви:

- поясню, що мені це не потрібно і відійду;
- розвернусь і піду геть без пояснень;
- буду відстоювати свою точку зору;
- роблю так, як мене просять;
- я не знаю що робити в такій ситуації.

15. Якщо Вам щось не подобається в іншій людині, але Вам край необхідно з нею взаємодіяти, що Ви зробите:

- спокійно і аргументовано скажу їй про це;
- не буду звертати на неї увагу;
- скажу все, що я думаю про неї;
- буду намагатися менше з нею зустрічатися;
- я не знаю, що робити в такій ситуації.

Дякуємо!

Додаток Б

Анкета “Соціальна обізнаність законослухняних юнаків”

1. Чи знаєте Ви, які державні установи надають допомогу молоді у вирішенні соціально-побутових проблем?

- Центр соціальних служб для сім’ї, дітей та молоді;
- Комунальне підприємство житлово-комунального господарства;
- Регіональний центр соціального обслуговування населення;
- освітні організації;
- я не знаю таких організацій

2. Чи відомо Вам, куди необхідно звернутися для отримання документів, що засвідчують особу (паспорт, свідоцтво про народження тощо)? Перерахуйте основні установи:

- державна міграційна служба;
- паспортист за місцем проживання;
- РАГС;
- органи внутрішніх справ;
- я не знаю такі установи.

3. Чи знаєте Ви де будете проживати після закінчення навчального закладу?

- так, у житлі батьків;
- так, у житлі друзів, знайомих;
- так, у державному житлі;
- ні, я не думав про це;
- я не знаю де буду проживати після звільнення.

4. Чи знаєте Ви, які організації Вам допоможуть у працевлаштуванні після закінчення навчального закладу? Перерахуйте основні:

- Центр зайнятості населення за місцем проживання;
- Молодіжна біржа праці;
- Кадрові агенції;
- Інтернет ресурси;
- я не знаю.

5. Які необхідно мати документи, щоб влаштуватися на роботу? Перерахуй основні

- паспорт;
- диплом про освіту;
- довідку про присвоєння ідентифікаційного коду;
- письмовий дозвіл батьків;
- я не знаю.

6. При організації виконання завдання в групі своїх однолітків Ви:

- продумаєте всі можливі варіанти виконання завдання і порадившись з друзями, приймете найефективніший;
- будете керувати діяльністю групи, так як вам хочеться;
- передоручите це завдання комусь із друзів;
- не будете втручатися в процес виконання завдання, група сама все зробить;
- я не знаю що робити в такій ситуації.

7. До Вас звернулися з проханням про допомогу в той час, коли ви дуже заняті. Ваші дії:

- негайно допоможете людині, відклавши свою справу;
- запропонуєте зачекати і завершите свою справу;
- попросите друга допомогти вирішити проблему;
- накричите на людину за те, що вона відриває Вас від серйозних справ;
- я не знаю, що робити в такій ситуації.

8. Якщо Вам необхідно з кимось познайомитись, як Ви це робите:

- підхожу до людини, вітаюсь і знайомлюсь;
- шукаю привід для знайомства і через деякий час знайомлюсь з людиною;

- прошу друзів про допомогу в знайомстві;
- покладаюся на долю та збіг обставин;
- я не знаю що робити в такій ситуації.

9. Уявіть, що ви прийшли до кінотеатру, а ваше місце зайняте. Ваші дії:

- сядете на інше місце, хоча там гірше видно;
- проявите своє незадоволення, але сядете на вільне місце;
- звернетесь за допомогою до касира;
- влаштуєте скандал, при цьому таки займете своє місце;
- Я не знаю що робити в такій ситуації.

10. Вас критикують за неякісне виконання завдання. Ваші дії:

- уважно вислухаєте і виправите помилку;
- висловіте власні пропозиції, щодо виконання даного завдання;
- почнете сперечатись і доводити свою правоту;
- підете геть гримнувши дверима;
- Я не знаю що робити в такій ситуації.

11. Як Ви думаєте за що Вас поважають друзі? Перерахуйте основні Ваші позитивні якості:

- за риси характеру _____;
- за мої захоплення _____;
- за мої досягнення _____;
- за мою зовнішність _____;
- я не знаю, за що мене поважають друзі;

12. Які риси характеру допомагають Вам конструктивно спілкуватися з оточуючими для досягнення власних цілей? Перерахуйте їх.

- доброзичливість та щирість;
- ввічливість та чемність;
- чесність та відвертість;
- фізична сила та авторитет в групі;
- я не знаю таких рис.

13. Як Ви вирішуєте конфліктні ситуації?

- намагаюся уважно вислухати конфлікуючу сторону і прийняти вигідне для нас обох рішення;
- буду відстоювати свою точку зору до кінця;
- поступлюсь, не люблю конфліктувати;
- якщо мій суперник поступиться в своїй позиції, то і я йому поступлюсь;
- я не знаю, як вирішити конфлікт.

14. Якщо на Вас «тиснуть», намагаються нав'язати свою точку зору, Ви:

- поясню, що мені це не потрібно і відійду;
- розвернусь і піду геть без пояснень;
- буду відстоювати свою точку зору;
- роблю так, як мене просять;
- я не знаю що робити в такій ситуації.

15. Якщо Вам щось не подобається в іншій людині, але Вам край необхідно з нею взаємодіяти, що Ви зробите:

- спокійно і аргументовано скажу їй про це;
- не буду звертати на неї увагу;
- скажу все, що я думаю про неї;
- буду намагатися менше з нею зустрічатися;
- я не знаю, що робити в такій ситуації.

Дякуємо!

Додаток В

Короткий зміст соціально-психологічного тренінгу

На *першому етапі* реалізації тренінгу (1-2 заняття) відбувається ознайомлення з принципами і правилами роботи в групі. Головною метою цього етапу є створення атмосфери довіри і доброзичливості, необхідних умов для успішної роботи групи і кожного учасника тренінгу (вправи «Давайте знайомитись!», «Хто хоч раз...?», «Овації по колу», «Павутина» тощо); закріплення навичок самоаналізу вихованців із метою виявлення та розв'язання власних проблем і поглиблення знань про особистісні властивості, які впливають на ефективність взаємодії (вправи «Який Я?», «Хто Я?», «Два Я»); міні-лекція на тему: «Про феномен «Я-концепції», яка мала на меті розширення знань про образ власного «Я» та важливість його позитивного формування в подальшому житті; спеціальні вправи тренінгової програми («Чарівна крамниця», «Мій портрет у сонячному сяйві», «Самопрезентація», «Чарівне дзеркало»); вправи на закріплення навичок самоаналізу та рефлексії («Історія імені», «Продовж речення», «Від третьої особи»).

Другий етап тренінгової роботи (заняття 3-4) спрямовано на прийняття свого негативного минулого досвіду та актуалізацію почуттів і очікувань, пов'язаних зі звільненням із колонії. Вправи, на цьому етапі, спрямовані на прийняття минулого як відрізка життя, повернення до якого неможливе («Уроки минулого», «Лист у минуле», «Минуле–сьогодення–майбутнє», «Світлі надії та темні очікування»); рольові ігри: «Телефонна розмова з роботодавцем», «Співбесіда з роботодавцем», «Зроби свій вибір», «Я кажу «Ні!», «Автобус», основна мета яких – відпрацювання варіантів виходу із ризикованих ситуацій.

Розвиток правових основ формування навичок відповідальної поведінки та пробудження інтересу до суспільно-політичного життя країни – це основні завдання *третього етапу* (заняття 5-7) програми соціально-психологічного

тренінгу підготовки до звільнення. Міні-лекція «Визначення поняття «право»; вправи «Мої права», «Методика дослідження рівня предметного змісту свідомості», «Пантоміма»; міні-лекції: «Моя держава – Україна», мозкового штурму «Громадянин України – хто це?», вправи «Власний герб»; перегляд відеоролику, присвяченого 20-річчю незалежності України «20 кроків до мрії. Крок 19 – прийняття Конституції», у якому розповідалося про головний закон держави – Конституцію; вправи «Визначні дати в історії України» та «Видатні люди України»; дискусія «Ким краще бути: дитиною чи дорослим?».

Четвертий етап (заняття 8-10) програми спрямований на розвиток умінь розпізнавати свої почуття та емоційні стани інших людей; з'ясування причин виникнення негативних емоцій та оволодіння прийомами емоційної саморегуляції. Вправи «Назви емоцію», «Покажи емоцію», «Мій внутрішній стан – якого я кольору?», «Світ моїх емоцій та почуттів», «Роль емоцій у нашому житті», «Відчуй емоцію іншої людини», «Коло», «Поважаючи себе, не ображай інших», «Ні!» агресивній поведінці», «Мій гнів», «Вуха-ніс», «Найбезпечніше місце».

П'ятий етап (заняття 11-14) тренінгової програми передбачав розвиток соціальних навичок, умінь ефективного спілкування та конструктивної поведінки в конфліктних ситуаціях. Міні-лекція «Спілкування та його різновиди», вправи «Прийоми ефективного спілкування», «Встановлення психологічного контакту», «Формулювання запитань», «Прийняття критики», «Компліменти», «Прохання про допомогу», мозковий штурм «Чому нам важко сказати «Ні»?»; міні-лекція «Конфлікти та шляхи їх розв'язання», рольові ігри «Автобус», «Розв'язання конфлікту».

Шостий етап (заняття 15-16) тренінгових занять. Вправи «Чарівне дзеркало» та «Я через 15 років», «Постановка цілей», «Лінія життя», «Моя мета – повернення додому», «Поетапне планування життя в перші два місяці після звільнення», «Спогади дитинства» та «Колаж «Життя до і після колонії».

Сьомий – завершальний етап тренінгової роботи (заняття 17-18) дозволив закріпити, отримані протягом усієї програми, просоціальні знання, соціальні навички та вміння, підтримати позитивні життєві настанови неповнолітніх засуджених на життя без правопорушень після звільнення з колонії.